

DOI

УДК 904:626.86.078(477-25)"9/18"

Віталій КОЗЮБА

Кандидат історичних наук, науковий спів-
робітник відділу археології Києва Інституту
археології НАН України, (Київ, Україна)

koziuba_vitalii@iananu.org.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9117-0993>

КИЇВСЬКІ КОЛОДЯЗІ: ВІД ЛІТОПИСНИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Анотація

Метою статті є висвітлення історії київських колодязів в історичних частинах міста від давньоруських часів до початку ХІХ ст.

Новизна дослідження — вперше подано історію міських колодязів на підставі аналізу широкого кола джерел та археологічних даних та здійснено локалізацію переважної частини цих об'єктів на сучасній карті міста. На основі писемних, картографічних і археологічних джерел зібрано свідчення про 164 колодязя, інформацію про які подано окремим додатком.

Історію київських колодязів простежено від середньовічних часів. Найдавніші серед них, ХІ—ХІІ ст., відомі за свідченнями Києво-Печерського патерика в Печерському монастирі і археологічною знахідкою на Подолі. Починаючи з ХVІ ст., писемні джерела містять згадки про десятки міських колодязів. Найбільшу кількість інформації про колодязі, із точним місцем їх розташування, надають численні інструментальні карти міста ХVІІІ ст. і найбільш повний план Києва А. Меленського, на якому позначено 91 колодязь. Серед картографічних джерел велике значення мають найдавніші плани Києва — А. Кальнофойського 1638 р. і І. Ушакова 1695 р., які містять малюнки колодязів. Ці та інші зображення (малюнок Печерського монастиря А. Вестерфельда 1651 р., на планах печер у виданнях Печерського патерика 1661 і 1703 рр.) надають змогу з'ясувати тип конструкцій конкретних київських колодязів — з коловоротом чи журавлем.

Синтетичний метод використання даних історичних джерел у поєднанні з матеріалами археологічних звітів дозволив представити ці пам'ятки

комплексно за районами Києва: серед них Верхнє місто на кінець XVIII ст. мало два десятки колодязів, Поділ — 70, Печерська частина — 50. Значна кількість подільських колодязів входила до розгалуженої мережі місцевого водогону, яка почала формуватися ще в першій половині XVII ст. Переважна більшість відомих на сьогодні колодязів була загальнодоступною і розміщувалась на вулицях і площах міста, біля парафіяльних церков і огорож приватних садиб.

Вивчення історії київських колодязів підтвердило сакральне значення частини з них. Конструкції двох подільських колодязів, за планом І. Ушакова, завершувались хрестами, а над джерелом Хрещатик у XVII-XVIII ст. стояла висока баштоподібна каплиця. Хрещатицьке джерело було описане у Синописі 1674 р. як легендарне місце, де були охрещені сини князя Володимира Святославича.

Висновком роботи є з'ясування закономірностей місцезнаходжень колодязів і їх характеристик (глибина, конструкція), пов'язаних із рельєфом, геологічною будовою, ступенем заселеності окремих районів міста, розташуванням громадського (площі, вулиці) і церковного (садиби монастирів і церков) просторів.

Ключові слова: колодязь, джерело, Київ, водогін, Поділ, Верхнє місто, Печерськ, археологія, карта.

Постійним супутником людських осель завжди були джерела питної води. Використовували проточну воду з річок, струмків, джерел, а при її недостатній кількості або віддаленості викопували колодязі, щоб отримати воду з водоносних горизонтів. У давньоруській час для цих споруд паралельно вживали дві назви — колодязь (кладязь — у книжковому використанні) та студенець. Наприклад, у Галицько-Волинському літописі під 1259 р. згадується «студенець рекомьи кладязь». Ці назви дуже поширені в слов'янському світі. В українській мові використовують три лексеми на позначення штучно оформленого джерела питної води — колодязь, криниця, студня¹⁾.

Дуже відомою є літописна легенда 997 р. про білгородський кисіль, коли під час облоги Білгорода печенігами його мешканці обдурили кочовиків за допомогою двох виритих колодязів. Під час розкопок Вікентія Хвойки 1910 р. на білгородському городищі було знайдено залишки двох розташова-

¹⁾Козюба В. К. Житло, двір, садиба (за матеріалами давньоруської лексики). Археологія і давня історія України. 2016. №3 (20). С. 133—134.

них поруч колодязів²⁾, а в 2019 р. київські археологи виявили залишки зрубу колодязя на поселенні XI–XII ст. біля с. Гатного на південно-західній околиці Києва³⁾.

Київські колодязі ніколи не були предметом спеціального вивчення. Тільки два з них більш-менш відомі широкому загалу — джерело Хрещатик і міський колодязь на торговій площі (Контрактівій), який в середині XVIII ст. був перебудований на фонтан «Феліціал» або «Самсон»⁴⁾. В роботах останніх десятиліть, присвячених історії Києва чи окремих його частин (Подолу, зокрема) XVI–XVIII ст., є згадки ще про десяток колодязів⁵⁾.

Запропоноване дослідження охоплює історичну частину міста з його найближчими околицями — Верхнє місто, Замок, Поділ (з Гончарами–Кожум'яками), півніжжя Кирилівських висот, Печерськ і Звіринець. Завдяки писемним, картографічним і археологічним джерелам вдалося зібрати свідчення про понад 160 колодязів на цій території (**рис. 1**), які, за названими джерелами, датуються переважно XVII — початком XIX ст. (див. Додаток). Верхня дата — 1803 р. — обумовлена часом створення найбільш детального плану частин Києва (Верхнього міста, Подолу і Печерська), на якому позначено половину відомих на сьогодні міських колодязів. Згодом, у 1820–1840-х рр., при реалізації нового плану розташування міських кварталів, переважну більшість колодязів ліквідували. Залучення інструментальних планів міста XVIII — початку XIX ст. з позначеними на них колодязями дозволило визначити ймовірні місця розташування старих колодязів на сучасній карті міста. Кожен

²⁾Хвойка В. В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторическое время (по раскопкам) с прил. описания раскопок в ус. М. М. Петровского в г. Киеве и с. Белгородке Киевского у. Киев, 1913. С. 89 — 90.

³⁾Зоценко І., Готун І., Івакін В. Науковорядівні дослідження у с. Гатне. Археологічні дослідження в Україні 2019. Київ, 2020. С. 101 — 102.

⁴⁾Закревский Н. Описание Киева. Москва, 1868. С. 420 — 421, 875 — 876; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1897. С. 174 — 176, 223 — 224.

⁵⁾Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI — середини XVII сторіччя. Київ: Стилос, 2002. С. 62; Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII — початку XIX століття. Київ: Стилос, 2003. С. 134 — 137, 155, 159.

колодязь отримав свій номер у Додатку, і цю нумерацію використано в тексті та ілюстраціях⁶.

Верхнє місто. Жодних свідчень про існування криниць у цій частині міста в давньоруський час ми не маємо. В XIV–XVI ст. більша частина Старого городища не була заселена, за винятком окремих ділянок — зокрема, біля Десятинної церкви і Михайлівського Золотоверхого монастиря. У другій половині XVI — першій половині XVII ст. біля Софійського собору існувала однойменна слобода, яка налічувала кілька десятків садиб⁷). Вочевидь, місцеві мешканці мали колодязі, але інформація про їх існування невідома. Після переходу Києва під контроль Московської держави у 1654 р. у Верхньому Києві будується нова фортеця, і Гора стає місцем проживання нової адміністрації і загонів стрільців. У новоствореній фортеці оновлюються старі колодязі і з'являються нові. Ними, як важливими об'єктами, опікуються військові, і тому згадки про колодязі є в Розписних списках — звітах військових начальників московської залоги Києва про проведені ремонтні роботи фортифікаційних споруд, наявність припасів військового призначення тощо. Зокрема, у Розписному списку 1682 р. вказано, що у «Малому городі» було чотири колодязя глибиною від 8 до 10 сажнів, тобто, близько 20 м⁸). В іншому Розписному списку, 1695 р., зазначено, що стрільцями були «починены заново» 11 колодязів «в Верхнем Большом и Меньшом городе»⁹). За Розписним списком 1700 р., у Верхньому місті було 15 колодязів — до 11 колодязів (4 з яких було відремонтовано) списку 1695 р. додалося ще 4 «сделанных вновь»¹⁰).

⁶Висловлюю щире подяку Дмитру Вортману за надану можливість використати створені ним плани-реконструкції Києва та окремих його частин початку XIX ст.

⁷Попельницька О. Десятинна церква та її довкілля у XV–XVIII ст. за писемними, картографічними та археологічними джерелами (історико-топографічний нарис). Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ, 2006. Вип. 12. Ч. 2. С. 15.

⁸Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. Киев, 1874. Отд. III. С. 97.

⁹Алфёрова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. Киев: Наукова думка, 1982. С. 151.

¹⁰Лебединцев П. Г. «Росписной список» г. Киева 1700 г. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, 1892, VI, отдел III. С. 32.

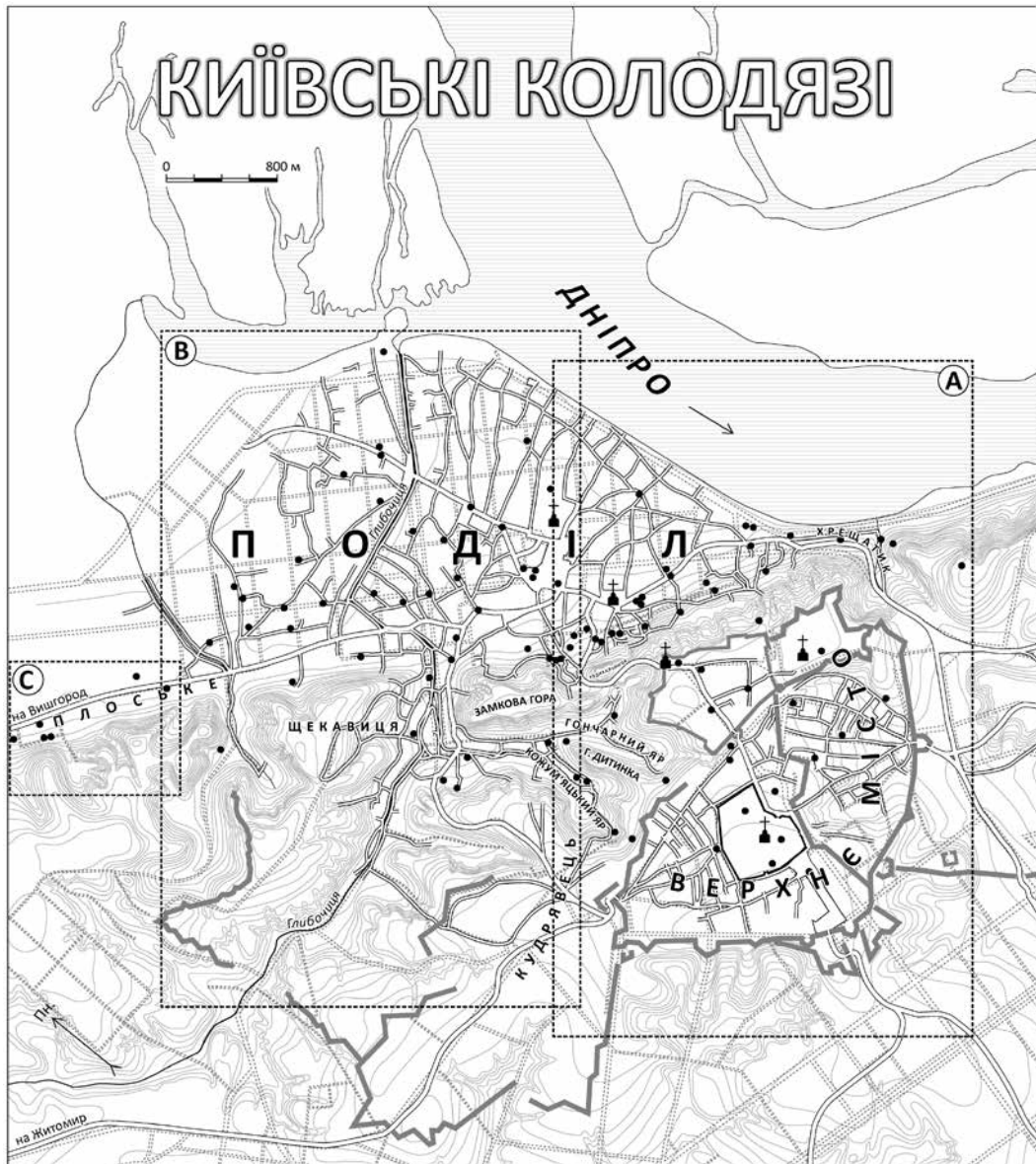
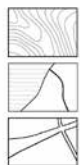

Рис. 1. Схема розташування колодязів у Києві (до початку XIX ст.), відомих за картографічними, археологічними та іконографічними джерелами. Реконструкція автора, картограф Дмитро Вортман

Ситуація станом на 1803 р.

Умовні горизонталі

Водойми

Шляхи, вулиці, площі

Мури

Будівлі-орієнтири:

виражені у масштабі

невиражені у масштабі

муровані храми

дерев'яні храми

муровані дзвіниці

Фортифікації

брама

міст

вал

рів

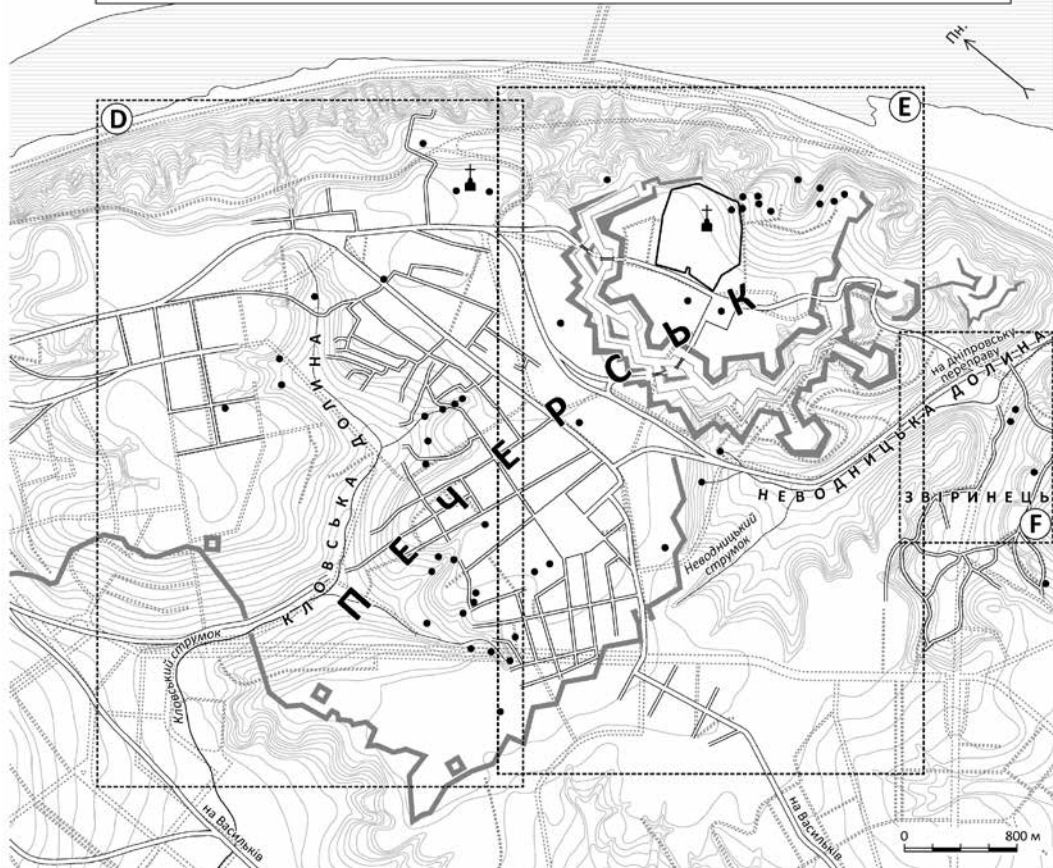
Комплекси (монастирі тощо)

Колодязі XVI–XVIII ст.:

● на загальній карті
⊙ на фрагментах

Вулиці і площі станом на початок XXI ст.

На відомій карті Києва полковника Івана Ушакова цього ж 1695 р. у Верхньому місті позначено чотири колодязя (рис. 2, 1–4). Слід відзначити, що, враховуючи загальну схематичність зображення садибної забудови міста на цій карті, наявність окремих колодязів на ній підкреслює як важливість їх функціонування, так і свідчить про роль колодязів як топографічних орієнтирів. Усі колодязі, зображені на карті, з огляду на місце їх розташування, були загальнодоступними.

Один із них (№ 1) розташовувався у «Малому місті» праворуч дороги (вулиці), що вела від Київських (Міських) до Софійських воріт. Поруч із колодязем розміщувалась садиба «Государевого двору», трохи далі на північ — Десятинна церква. Навпроти через вулицю стояв хлібний «амбар», за яким — руїни церкви Св. Катерини, які більшість сучасних дослідників пов'язує із храмом Федорівського монастиря XII ст. Сам колодязь зображено як зруб без даху, що має збоку коловорот (рис. 2, 1). За джерелами більш пізнього часу він не відомий. Майже подібне зображення (але з іншою основою наземної частини і із зображенням коловороту під іншим кутом) іншого колодязя (№ 2) є біля руїн Катерининської церкви, де сходяться дороги, що ведуть до Михайлівських воріт «Малого міста» (рис. 2, 2). Ще один колодязь (№ 5) стояв перед Софійськими воротами на роздоріжжі вулиць, одна з яких вела до Софійського монастиря, інша повертала праворуч до Львівських воріт. Зображення колодязя — схематичне, у вигляді високого зрубу, без коловороту, який би заважав зобразити згадане роздоріжжя. Поруч із колодязем показано невелику дерев'яну капличку, увінчану хрестом (рис. 2, 3). Цей колодязь позначено на численних планах міста другої половини XVIII ст., але на плані 1803 р. він уже відсутній.

Найбільша кількість колодязів цієї частини міста представлена на планах 1783 (дванадцять колодязів), 1787 (десять), 1780-х (десять) (рис. 3) і 1803 (вісім) рр. Загалом є свідчення про 20 колодязів (рис. 4). Вони розташовувались на вулицях і площах, на території Софійського (№№ 9–11) і Михайлівського Золотоверхого (№ 17) монастирів, поруч із церквами — Андріївською (№№ 3, 4), Золотоустівською (№№ 5, 6), Георгіївською

(№ 8), Троїцькою (№ 13) і Покровською (№ 16). Кожний із колодязів Софійського монастиря, як видно з місць їх розташування, мав особливості свого користування: № 9 обслуговував келії (згодом — бурсу) монастиря і прочан¹¹⁾, № 10 — прочан і розташовану поруч трапезну, № 11 — митрополичу кухню і взагалі митрополичі покої. Перед монастирем, на місці суч. Софійської площі, розташовувався митрополичий конюший двір, посеред якого на плані 1819 р. А. Меленського позначено колодязь (№ 12)¹²⁾.

Ще три колодязі були за межами укріплень — нижче Трьохсвятительської церкви (№ 18) і з обох боків основи виступу гори Дитинки (№№ 19, 20). На території Верхнього міста поки не відомі колодязі в приватних садибах. Вочевидь, їх було не багато, оскільки більша частина колодязів Верхнього Києва мала бути глибокою. Враховуючи нерівний рельєф Гори, кілька колодязів знаходилось нижче від інших (№№ 3, 13–15, 18–20) і, відповідно, вони мали бути менш глибокими.

Наразі не можна точно визначити, які з відомих колодязів входили до згаданих у Розписному списку 1695 р. 11 відремонтованих. Крім колодязів №№ 1, 2, 5 і 7, це могли бути колодязі №№ 3 (рис. 5), 8, 13, 14, 16, 17 і якийсь із колодязів Софійського монастиря. Цікавим є розташування колодязя № 7 на невеликій площі, де сходилось п'ять вулиць (серед яких — Стрітенська, Давидівська і майбутня Стрілецька) та провулків. Цей колодязь з коловоротом без даху нанесено на план 1695 р. (рис. 2, 4), але через спотворення пропорцій останнього його зображено перед дерев'яною дзвіницею Софійського монастиря¹³⁾. Колодязь розташований на території Стрілецької слободи. Можливо, саме тут ще в першій половині XVII ст. існували бічні ворота до Софійської садиби, а колодязь обслуговував мешканців Софійської слободи¹⁴⁾.

¹¹⁾Сементовский Н. Киев и его достопамятности. Киев, 1852. С. 147.

¹²⁾Нетудихаткін І. Карету подано: на чому їздила кївська еліта за часів Гетьманщини. URL: <https://mind.ua/openmind/20174995-karetu-podano-na-chomu-yizdila-kiyivska-elita-za-chasiv-getmanshchini>. (10.10.2020).

¹³⁾На плані Ушакова правильно позначено, що цей колодязь розташований на перетині кількох вулиць.

¹⁴⁾У протестації уніного митрополита Й. Рутського від 1633 р. згадуються «цвинтарні ворота» митрополичої садиби (Галубев С. Киевский митрополит

Колодязі, розташовані зовні укріплень Старокиївської фортеці (№№ 17–19), стояли на природній терасі, яка добре виражена в рельєфі Старокиївської і Михайлівської гір, а також нижче Кловського і Печерського плато з боку Дніпра. Її походження було пояснене ще наприкінці XIX ст.¹⁵⁾ Тераса маркує верству більш щільних бурих і рябих глин, що підстиляють пухкі водопроникні лесові нашарування, і вкрита значно тонкішим, перевідкладеним, шаром лесу, і тому колодязі на цій терасі були менш глибокими. Зазначені глини затримували воду¹⁶⁾, і колодязі верхнього Києва переважно сягали саме цього верхнього водоносного горизонту. Глини в районі Старокиївської гори розташовані більш-менш горизонтально, а її поверхня нерівна, відтак глибина колодязів була різною через різницю товщини підповерхневих лесових та суглинкових нашарувань.

Замок. Найбільш давнім київським міським колодязем, про який згадують документи, є колодязь на Замковій горі. Люстрація 1552 р. повідомляє, що він в замку «глибини 30 сажон, рублен, с коловоротом, накрыт и замчист, воды в нем с сажень»¹⁷⁾. Замкова гора — це останець площею у 2–3 га, відтак верхній водоносний горизонт не міг дати необхідної кількості якісної води для обслуговування воеводського двору та гарнізону фортеці, і тому замковий колодязь було прорито до нижнього водоносного горизонту, який утворювали потужні (понад 20 м) нашарування спондилових глин, що лежать в основі Київських гір¹⁸⁾. Інша люстрація, 1570 р., свідчить про 4 замкові «студні», які були в неробочому стані («завалені та зіпсовані»), і тому з «великою працею і витратами» воду доводилось завозити «з долу», тобто, з підніжжя гори¹⁹⁾. Частина цих колодязів, ймовірно, сягала лише верхнього водоносного

Петр Могила и его сподвижники (опыт исторического исследования). Киев, 1883. Т. 1. Приложение. С. 532, 542.)

¹⁵⁾Армашевский П. О геологическом строении Киева. Киев, 1896. С. 14.

¹⁶⁾Там же. С. 12, 13.

¹⁷⁾Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. Ч. 7. Т. 1. С. 107. (Далі — АЮЗР).

¹⁸⁾Армашевский П. Вказ. праця. С. 10.

¹⁹⁾АЮЗР. Ч. 7. Т. 3. С. 4.

горизонту. У 1619 р. кількість колодязів у замку зменшилась до двох²⁰). У лютому 1654 р., після появи в місті московської залоги, було зроблено короткий опис київського замку, в якому зазначено, що замок («острог») був без води, а у воєводському дворі існував «для домового покою» Адама Киселя «копаний» колодязь глибиною 50 сажень, з «худою» водою в ньому, що вже завалився²¹). Вірогідно, у цьому повідомленні мова йшла про найдавніший замковий колодязь (№ 21), відомий ще з середини XVI ст.

Поділ. У давньоруській час Поділ був найбільшим районом Києва, до середини XVII ст. — власне самим містом. Ще наприкінці XVIII ст. за кількістю житлових будівель він значно переважав інші райони міста — Печерськ і Верхній Київ: 1926 будівель проти 1095 і 682 відповідно²²). Не дивно, що й найбільша кількість колодязів, про які відомо, функціонувала саме тут.

Подільські колодязі розташовані на двох, за висотним показником, рівнях. Перший із них — це верх шару зеленої і синьо-зеленої спондилової глини, що утворює, як вже було зазначено, нижній водоносний горизонт. Біля підніжжя київських гір верхня частина цього спондилового горизонту виступає терасою (балтійська позначка сучасної поверхні 120–125 м), що простяглася від підніжжя Замкової гори біля Флорівського монастиря (урочище, згодом вулиця Чорна Грязь) до траси фунікулеру і по більшій частині якої проходить вул. Боричів Тік. Тераса здіймається над рівнем Подолу на 20 м. Ймовірно, вона була утворена при формуванні долини Дніпра, коли вода зміла піщані верстви над спондиловим горизонтом і промила річкове ложе, залишивши у борті цей горизонт. Виходи спондилової глини як материка були зафіксовані під час розкопок на цій терасі (вул. Фролівська, 9 — 11 і Андріївській узвіз, 10 Б)

²⁰Климовський С.І. Вказ. праця. С. 62.

²¹Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 10 (добавление к Т. 3). 1878. Стлб. 387.

²²Гирич І. Б., Гирич Т. Ю. План Києва 1786 р. як історико-топографічне джерело. Географічний фактор в історичному процесі. Київ, 1990. С. 80, 81, 83.

у 2012 р.²³⁾ На цьому ж рівні розташовані виходи спондилової глини в долинах Гончарів і Кожум'як, де також існувало багато джерел. Саме нижній водоносний горизонт живив джерела та колодязі, від яких вода водононом розповсюджувалась по Подолу, а також окремі струмки і ручаї. На більшій частині Подільської тераси, утвореної, передусім, конусом виносу Глибочиці, вода у колодязях, якщо їх не було включено до водогінної мережі, була низької якості через її фактично поверхнєве походження і слабку фільтраційну дію місцевих культурних нашарувань, насичених органікою. Всього на Подолі, разом із урочищем Гончарі–Кожум'яки, наразі відомо про понад 70 колодязів (рис. 4; 6).

До давньоруського часу (XII ст.) належить досліджений на початку XXI ст. колодязь (№ 72) на вул. Почайнинській, 27/44²⁴⁾. Його неглибокий, у два метри, зруб із дощок і недовгий час функціонування свідчать, що колодязь забезпечував мешканців садиби низькоякісною технічною водою.

Третина подільських колодязів розташовувалась на глиняній підвищеній терасі (чи безпосередньо під нею) біля підніжжя київських гір і живилась із джерел другого водоносного горизонту (№№ 25, 27, 32—34, 39—45, 65—70, 87—95). Частина (можливо, більша) подільських колодязів у XVII—XIX ст. була складовою об'єднаної чи локальних систем водогонів. Колодязі було включено до мережі дерев'яних водогінних труб, що постачали чисту воду із згаданих джерел. Перші свідчення про підведення води до Братського і домініканського монастирів відносяться ще до першої половини XVII ст. У 1748—1749 рр. на Подолі було створено централізовану водопостачальну мережу з криницями-розподільниками, однією з яких є відомий колодязь-фонтан «Феліціал» на майдані біля ратуші²⁵⁾.

²³⁾Івакін Г. Ю., Козловський А. О., Ієвлєв М. М., Крижановський В. О. Звіт про археологічні дослідження по вул. Фролівській, 9—11 та Андріївському узвозу, 10-Б в м. Києві у 2012 р. Науковий архів ІА НАНУ. Ф. е. 2012/62. С. 6.

²⁴⁾Тараненко С. П. Давньоруська криниця на Подолі Києва. Проблеми археології Середнього Подніпров'я. Фастів, 2005. С. 319 — 328.

²⁵⁾Попельницька О. Історична топографія... С. 134.

За логікою, усі колодязі Подолу другої половини XVIII—початку XIX ст., за принципом їх водозабезпечення, мають належати до п'яти груп: накопичувальні, розподільні, транзитні, кінцеві й окремі. Накопичувальні колодязі облаштували біля виходів джерел і вони слугували відправними точками мережі водогону. Відповідно до своєї функції вони мали більші, порівняно із іншими типами колодязів, габарити (розмір, глибина), адже мали акумулювати великий об'єм води. Від цих накопичувачів відходило кілька дерев'яних труб (рур), які обслуговували різні нитки водогону. Найвідоміший приклад такої споруди — колодязь, що розташовувався під горою дещо вище Покровської церкви (№ 40). Він почав виконувати функцію накопичувача ще з XVII ст. На плані 1695 р. його зображено у вигляді ківорію із широкою невисокою зрубною основою, на стовпах — опуклий дах, вкритий великими пластинами (дошками) гонту (рис. 2, 6). Конструкцію вінчає хрест, який підкреслює сакральне значення колодязя. З нього витікає струмок, який з'єднується з іншим і утворює потічок, що протікав провулком повз Борисоглібську церкву до Дніпра (тому потічок називався Борисоглібським). Сам колодязь, вірогідно, стояв над потужним джерелом, і з нього воду просто черпали. Колодязь стояв у куті прямокутної площі, в центрі якої розміщувались, як зазначено на картах Києва 1783 (рис. 7) і 1787 рр., «басейны ис коихъ чрезъ трубы по всему Подолу в колодцы проведена вода». На цих картах, а також на карті 1803 р. видно, що цих басейнів було два. Вони відігравали ключову роль у водозабезпеченні Подолу у другій половині XVIII — першій половині XIX ст. Відповідно в цей час колодязь, ймовірно, став виконувати розподільну чи транзитну функцію. Такими ж розподільниками були колодязі, досліджені археологічно під Замковою горою на початку 1990-х рр. (№ 68) і в урочищі Кожум'яки (№ 89).

Розподільні колодязі слугували пунктами розгалуження водогінної мережі, коли до колодязя вода надходила однією, а розходилась кількома трубами. Ймовірно, однією із таких споруд був колодязь на ринковій площі між Успенською церквою і будівлею магістрату (№ 49). Поручик київського гарнізону Ва-

силь Новгородцев у своєму «Географічному описі міста Києва» (1784) подав його опис. Споруда містила фігуру ангела, який тримав посудину, з якої витікала вода. Над колодязем влаштовано купол, що завершувався статуєю апостола Андрія²⁶.

Вперше головний подільський колодязь зображено на карті І. Ушакова. За цим планом 1695 р., споруда над колодязем мала значні розміри. Її нижня частина була обшита розташованими під кутом дошками, верх яких було запазовано в горизонтальну балку. На останню спиралась напівциркульні арки, які надавали будівлі вигляду, подібного до ківорію. Стовпи каркасу підтримували чотирискатний дощатий дах, який увінчувався хрестом (рис. 2, 5). Цей колодязь, розташований у велелюдному місці, мав увесь час підтримуватись у функціонуючому стані. На нашу думку, І. Ушаков переплутав місце розташування колодязя, зобразивши його на кінці торгової площі, протилежному Успенській церкві. На його плані колодязь розташований між проїздами, що вели від площі до Духівської вул. На реальному місці цього колодязя між ратушею та Успенською церквою Ушаков зобразив муровану споруду, оточену невисоким палісадником. На фасаді споруди — широке вікно, верх якого має арочну форму. Дох будівлі, можливо, має типовий для цього часу бароковий фронтон. Ця споруда — так звана «важня» — місце зберігання еталонних мір ваги, існування якого відоме ще з XVI ст.²⁷ На карті Києва 1803 р. на місці колодязя плану Ушакова позначено під літерою *к* будівлю — «мера сделанная для хлеба», що підтверджує помилку на карті 1695 р.

Транзитні колодязі розташовувались на окремих мережах водогону і були своєрідними «врізками» до них; кінцеві колодязі були останніми пунктами доставки води штучною мережею. Ймовірно, існувало досить багато, передусім в садибах, й окремих колодязів, не пов'язаних із водогоном. Вони цілком залежали від кількості і якості ґрунтових вод. Характерний приклад такого колодязя — № 71, виявлений під час розкопок

²⁶Сборник материалов по исторической топографии Киева и его окрестностей. К. 1874. С. 131.

²⁷Попельницька О. Історична топографія... С. 72.

2012 р. на вул. Ярославській, 58. Це був зруб розміром 1,4х1,4 м із підтесаних напівколод і брусів, що опускався на глибину 3,6 м і мав 19 вінців конструкції²⁸⁾. Цей колодязь, разом із кількома іншими (№№ 28—30), стояв найближче, серед відомих, до берега річкової системи Дніпро–Почайна.

Біля південно-східного закінчення Подолу, де Дніпро підходить до підніжжя гір, в яру розташовувалось легендарне джерело Хрещатик, яке, принаймні з XVII ст., було оформлене як криниця (№ 25). Одна з перших згадок про цю криницю датована 1626 р., коли київський магістрат і Пустинно-Микільський монастир у суді почали з'ясовувати, кому з них належить «грунт подле криницы названое Хрещатикъ»²⁹⁾ У «Синописі» (1674) зазначено, що легендарний митрополит Михаїл хрестив 12 синів князя Володимира «в кринице, или на источнику... над Днепром»³⁰⁾. Широке поширення цієї легенди призвело до того, що в XIX ст. джерело стали називати колодязем князя Володимира³¹⁾. Оскільки це місце вважали святим, тут побудували каплицю, прикрашену іконами Св. Володимира і Свв. Бориса і Гліба. Каплиця належала сусідній подільській церкві Різдва Христового і двічі на рік (15 липня і 2 травня, на дні пам'яті святих Володимира та Бориса і Гліба відповідно) сюди здійснювався хресний хід³²⁾. На карті Ушакова каплицю зображено як високу зрубну вежоподібну споруду, що має чотири-скатний дах, над яким піднімається невеликий барабан, що завершується банею з хрестом (рис. 2, 7). Ймовірно, на початку XVIII ст. каплицю над криницею поновили, оскільки на плані Києва і околиць 1719 р. споруда виглядає інакше — на її фаса-

²⁸⁾Сагайдак М. А., Тараненко С. П., Пефтіць Д. М., Міліцин Д. М., Івакін В. Г., Шевченко Д. О. Звіт про рятівні археологічні дослідження Центру археології Києва ІА НАН України за адресою вул. Ярославська, 58 у Подільському районі м. Києва у 2012 р. НА ІА НАН України. 2013, Т. 1. С. 62.

²⁹⁾Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 233.

³⁰⁾Цит. за: Закревський Н. Описание Киева. Москва, 1868. Т. 1. С. 420.

³¹⁾Там само. С. 421.

³²⁾Там само.

ді з'явилися вікна, скатний дах замінила опукла баня³³). Слід відзначити, що криниця розташовувалась у 25 сажнях (тобто близько 50 м) на південний схід від струмка, під горою, що добре видно на картах 1750, 1780, 1783 (рис. 7) і 1787 рр. У 1802 р. її облаштували на самому струмку під пам'ятником Магдебурзькому праву, стару криницю засипали, а воду з її джерела трубою провели до нового³⁴).

Переважає кількість подільських колодязів (45 з 70) була загального користування і розташовувалась на площах (6), вулицях (35) і в підгірних (за межами садиб) ділянках (4) району (рис. 8; 9). У садибах відомо 24 колодязя і ще 2 — в Братському і Флорівському монастирях. На торговій площі стояли 4 колодязя (№№ 48—51), інші — на площі з міськими водозбірними басейнами, про які мова йшла вище (№ 40), та перед Воскресенською церквою (№ 55). Серед вуличних колодязів треба відзначити такі, які були розташовані в закутках або проходах, зроблених для забезпечення доступу до води — від кількох до десятків метрів від вулиці (№№ 32, 33, 41, 43, 66, 74, 77, 78, 87, 88, 93). Ці відступи від червоних ліній вулиць засвідчують, наскільки важливими були джерела води загального користування (рис. 10). Інші вуличні колодязі стояли або прямо по лінії парканів садиб, або однією стороною впритул до них (№№ 31, 47, 58—60, 64, 73, 75, 76, 80, 82, 91), так що ними могли користуватись з обох боків — з вулиці і садиби.

Писемні джерела згадують колодязі й у приватних подільських садибах, зокрема, в садибах замкових міщан Конона Харковича і Орини Висоцківни (1635) та московських купців Привалових на вул. Чорна Грязь біля Флорівського монастиря (1764)³⁵). У садибі, розташованій поруч із Покровською церквою, на початку ХІХ ст. проживав київський ювелір Самсон Стрільбицькій. Колодязь згадано в описі цієї садиби 1811 р., а ще 2 колодязі, середини ХVІІІ і початку ХІХ ст., були виявлені

³³План опубліковано: *Люта Т.* IMAGO URBIS: Київ на стародавніх мапах. Харків-Київ: Видавець Олександр Савчук, 2017. Вклейка між с. 32—33.

³⁴*Закревский Н.* Указ. соч. С. 421.

³⁵*Білоус Н.* Вказ. праця. С. 84; *Попельницька О.* Історична топографія... С. 155

під час розкопок підвалів мурованого будинку Стрільбицького (збудований 1808 р.) у 1995 р.³⁶⁾ В одній із садиб на плані 1803 р. на південному краю Подолу позначено одразу 2 колодязі (№№ 29, 30), а в садибі у верхів'ї Киянки колодязь (№ 92) стояв поруч із джерелом, з якого витікав маленький потічок.

Під час археологічних досліджень колодязі пізньосередньовічного та ранньомодерного часу, крім згаданих, були виявлені на вул. Воздвиженській, 27–33, Кожум'яцькій, Андріївській, 4³⁷⁾. Подільських колодязів у цей час було значно більше, адже на картах представлена лише їх частина. Зокрема, на плані 1787 р. в експлікації зазначено (для Подолу) під цифрою 64 «колодцы, коихъ по улицамъ 39, да въ домахъ многіе имеютъ», але з них, разом із Хрещатицьким, зображено лише 11 «вуличних», із двома старокиївськими (№№ 19, 20) включно.

З 49 колодязів, позначених на найбільш докладному плані Подолу 1803 р., 2 розташовані на території монастирів, 6 — на площах, 11 — у вуличних закутках, 18 — на вулицях (із них 11 — з подвійним, з вулиці і садиби, доступом), і лише 12 — в садибах. Таким чином, загальнодоступних колодязів у цьому районі міста було втричі більше, ніж приватних. Наскільки ця пропорція відповідає реаліям XVIII — початку XIX ст., визначити важко через неповноту свідчень про колодязі, особливо розташовані в приватних садибах.

Північне передмістя. За різними джерелами, тут відомо 8 колодязів (рис. 6). Два з них були зафіксовані археологами по вул. Костянтинівській, 61 та Нижньоюрківській, 4³⁸⁾. У 2016 р. Архітектурно-археологічна експедиція ІА НАН України виявила колодязь XVIII (?) ст. в садибі по вул. Кирилівській, 37. Ще один колодязь (№ 100) позначено в садибі на плані Києва 1803 р.

На території жіночого Микільського Йорданського монастиря здавна існував колодязь. За легендою, один паломник знайшов у колодязі біля церкви Миколи Йорданського срібний корячок, якого загубив раніше у річці Йордан під час сво-

³⁶⁾Попельницька О. Історична топографія ... С. 136, 159.

³⁷⁾Там само. С. 135–137.

³⁸⁾Там само. С. 136.

єї подорожі до Святих місць³⁹⁾. На плані колишнього монастиря 1833 р. колодязь позначено між церквою Св. Миколая і трапезною церквою Св. Дмитрія⁴⁰⁾. На цьому ж плані, а також на плані 1816 р. позначено ще два колодязі на терасі (нижній київський водоносний шар) в південній частині території колишнього монастиря⁴¹⁾. Вочевидь, вони пов'язані із діяльністю монастиря, який було закрито 1808 р., відтак їх появу можна віднести до часу не пізніше рубежу XVIII–XIX ст. Ще один колодязь існував у сусідньому (з півночі) Богословському жіночому монастирі, і був збудований на цільові кошти, виділені на розбудову монастиря у 1758 р.⁴²⁾

Печерськ. Ще кілька десятків колодязів відомі на території Клову, монастирів цієї частини міста (Пустинно-Микільського, Печерського, Вознесенського жіночого), на вулицях, площах і в садибах Печерського містечка та на схилах Кловської і Неводницької долин (рис. 11; 12). Найближчим до Верхнього Києва був колодязь (№ 105) у «Скородумі» — невеликому чотирикутному, з бастіонами по кутах, земляному укріпленні на горі над джерелом Хрещатик. Укріплення вперше згадано 1673 р.; воно проіснувало до 1752 р.⁴³⁾ В його описі Фон Залена 1673 р. фігурує колодязь, який «ввесь худ и опадаєт. А надобно тот колодезь вычистить и взрубить вновь»⁴⁴⁾.

Ще один колодязь у цій частині міста позначено на плані І. Ушакова з лівого (південно-східного) боку верхів'я «боярака» — витоку Кловського струмка. Він підписаний як належний до Пустинно-Микільського монастиря. Згадана криниця — з журавлем (рис. 2, 8). Можливо, цей самий колодязь із

³⁹⁾Закревский Н. Указ. соч. С. 202.

⁴⁰⁾Козюба В., Попельницька О. Миколаївський Йорданський монастир у Києві (етапи історії). Софійські читання. Київ, 2004. С. 162.

⁴¹⁾Попельницька О. Київський монастир Миколи Йорданського на планах XIX ст. Історико-географічні дослідження в Україні. 2007. №10. С. 105. Рис. 2.

⁴²⁾Сохань С. В. Київські Богословський та Йорданський дівочі монастирі XVI–XVIII ст.: сплетіння долі в історичному просторі. Рукописна та книжкова спадщина України. Київ, 2009. Вип. 13. С. 91.

⁴³⁾Боряк Г. В., Яковенко Н. М. Маловідоме джерело з історії давнього Києва: опис града Києва в Печерській лаврі. Архіви України. 1984. №5. С. 47. Прим. 15.

⁴⁴⁾Алфёрова Г. В., Харламов В. А. Вказ. праця. С. 108.

журавлем позначений на карті маєтностей згаданого монастиря 1713–1715 рр., але його зображено у верхів'ї Кловської долини. На карті подано його назву — «варязький». Колодязь розташовувався на краю володіння Пустинно-Микільського монастиря — Довгої ниви, яка з цього боку була обмежена власне витокм Клову. Але в описі меж ниви 1517 р. у цьому місці згадано лише межовий курган⁴⁵⁾, з чого можна зробити висновок, що колодязь у той час ще не існував. Назва колодязя — «варязький» — дуже архаїчна для Києва початку XVIII ст. і могла би свідчити про давньоруське походження цієї назви. Але більш ймовірно, що вона «сконструйована» печерськими ченцями для засвідчення кордону і давності печерських володінь на Клові, де вже в середині XVII ст. існував монастирський двірець. Приблизно на тому ж місці, що й другий із названих, колодязь (№ 106) позначено на плані 1803 р. — на правому березі Кловського струмка біля кладки-переходу через нього, навпроти кригс-комісарського пакгаузу (військового складу) (рис. 11).

У центрі Пустинно-Микільського монастиря був влаштований фонтан, струмінь якого, як зазначив Павло Алепський, «бив високо» і який живився джерелами, розташованими вище⁴⁶⁾. На плані 1803 р. на північний захід від дерев'яної церкви Св. Миколая, в садибі № 1311 біля підніжжя схилу верхньої тераси позначено три джерела, які, можливо, використовувались монастирем в попередні століття. На території нового монастиря, на майданчику ліворуч від Військового Микільського собору, на плані Києва 1740-х рр. позначено колодязь (рис. 13), а на плані Києво-Печерської фортеці 1787 р. новий колодязь зображено праворуч від собору, перед західним фасадом трапезної⁴⁷⁾.

Багато колодязів (нами зібрано свідчення про 12 об'єктів) існувало у Печерському монастирі в різні періоди його істо-

⁴⁵⁾АЮЗР. Ч. 8. Т. 4. С. 164–165.

⁴⁶⁾Сборник материалов... Отд. II. С. 178.

⁴⁷⁾Репродукцію плану Києво-Печерської фортеці 1787 р. див.: Сіткарьова О. В. Формування архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври XVII–XX ст. Ч. III. Т. 3: Архітектурно-будівельна діяльність у Києві та Києво-Печерській лаврі в 1740–1760-х рр. Київ: «Хімджест», 2009. С. 62.

рії. Це було обумовлено як давністю обителі, так і розміром її території, великою кількістю ченців, статусом монастиря як найбільш популярного православного паломницького центру Східної Європи. Києво-Печерський патерик згадує про два монастирські «кладезі», які, на думку Є. Кабанця, розташовувались в різних частинах обителі — «кладезь святого Феодосиа» (№ 119) в яру біля Дніпра і «Печерський кладезь» (№ 111), згодом, у верхньому монастирі біля будівлі мурованої трапезної⁴⁸⁾.

Найбільш давні зображення київських колодязів є на трьох планах, які увійшли до складу «Тератургіми» (1638) Афанасія Кальнофойського. На плані Ближніх (Антонієвих) печер і прилеглої території Печерського містечка під № 79 експлікації позначено «студню» (№ 113) проти воріт огороженої території згаданих печер⁴⁹⁾. Її зображено у вигляді невисокого зрубу без даху, що стояв на вуличці, яка розділяла Верхній монастир і територію Ближніх печер (рис. 14, 1). Поруч, за парканом, що огорожував територію Верхнього монастиря, на плані присутній колодязь із журавлем (№ 112). У верхній частині цієї вулиці бачимо двох жінок, що несуть коромисла з відрами. На плані Дальніх (Феодосієвих) печер зображено аналогічну «студню» (№ 120) недалеко від монастирських келій (рис. 14, 2)⁵⁰⁾. Ще один колодязь (№ 40 експлікації) є на третьому плані «Тератургіми» із зображенням Верхнього монастиря і частини Печерського містечка, а також території на північ від монастиря до «Старого городища» (так в люстраціях 1552 і 1570 рр. названо Верхній Київ) і частини Подолу включно. Він розташовувався у дівочому Печерському (Вознесенському) монастирі на плацу на південний схід від монастирської церкви. За малюнком, це був простий колодязь з дашком і коловоротом (рис. 14, 3)⁵¹⁾. Про нього згадує в своєму описі цього монас-

⁴⁸⁾Кабанець Є. П. Про формування планувальної структури Києво-Печерського монастиря у другій половині XI — XIII ст. (на підставі документальних джерел та компаративних даних). Могилянські читання. 2006. С. 186.

⁴⁹⁾ТЕРАТОУРГНМА. 1638. С. 18; Люта Т. Вказ. праця. С. 69. Іл. 44.

⁵⁰⁾ТЕРАТОУРГНМА. С. 7; Люта Т. Вказ. праця. С. 73. Іл. 48.

⁵¹⁾ТЕРАТОУРГНМА. С. 24; Люта Т. Вказ. праця. С. 79. Іл. 52.

тиря 1654 р. П. Алепський, який вказав на наявність на корбі двох залізних ланцюгів, з яких один опускає, а інший піднімає бадю⁵²⁾. Верхню частину цього колодязя (№ 123), на глибину понад 3 м, було досліджено під час розкопок Вознесенського монастиря на початку ХХІ ст.⁵³⁾

На відомому малюнку Абрагама ван Вестерфельда 1651 р. із зображенням території Ближніх печер і Верхнього монастиря за парканом останнього видно журавель, який, вочевидь, належить згаданому вище колодязю № 112. У верхній частині саду над печерами на малюнку бачимо додатково огорожену територію, на якій позначено інший журавель (№ 114) (рис. 15). Можливо, цей же колодязь зображено і на плані Кальнофойського, де на городах над садом приблизно в тому ж місці є характерний квадрат без підпису.

Інший колодязь із журавлем (№ 115) функціонував у тому ж монастирському саду, що розкинувся на схилі гори над Ближніми печерами. Його позначено на плані Антонієвої печери у виданні Печерського Патерика 1661 р.⁵⁴⁾ Колодязь розташований на північний захід від Воздвиженської церкви і зображений у традиційному вигляді — із сохою з розвилиною, жердиною-журавлем з відром з одного боку і прив'язаною висячою противагою з іншого. Верхню площину колодязя зображено не горизонтально, а під кутом (рис. 16, 1). Місце розташування колодязя, ймовірно, на згаданому плані є умовним, як і масштаб його зображення порівняно із ними спорудами біля печери, але сама наявність колодязя в садку не викликає сумніву⁵⁵⁾. Поруч із цим колодязем, між ним і критою дерев'яною галереєю, що вела до Ближніх печер, на плані Антонієвих печер (гравер — Леонтій Тарасевич) в Печерському патерику видання 1703 р. зображено святий колодязь (№ 116), зруб якого увін-

⁵²⁾Сборник материалов... Отд. II. С. 67.

⁵³⁾Івакін Г. Ю., Балакін С. А. Розкопки на території Старого київського Арсеналу 2005 — 2007 років. Лаврський альманах. Спецвипуск № 8. Печерська фортеця та Київський арсенал: нові дослідження. Київ, 2008. С. 9, іл. 1, 2. С. 15—16.

⁵⁴⁾Репродукцію плану див.: Люта Т. Вказ. праця. С. 84. Іл. 56.

⁵⁵⁾Цей же план печер із зображенням колодязя, виконаний в іншій художній манері, було подано у виданні Йогана Гербінія «Religiosae Kijovienses cruptae, sive Kijovia subterranea...» 1675 р. (Люта Т. Вказ. праця. С. 90. Іл. 60).

чаний гостроверхим дахом із хрестом (рис. 16, 2)⁵⁶. Подібний до нього за манерою зображення колодязь (№ 121) є на плані Феодосієвих печер того ж видання (рис. 16, 3)⁵⁷. Інакше виглядає ще один колодязь (№ 117), що розташовувався з іншого боку критої дерев'яної галереї, біля її нижньої частини, де дорога-узвіз виходила до майданчика перед Ближніми печерами. На гравюрі Л. Тарасевича його зображено у вигляді великого ківорію з колонами, увінчаного купольним верхом із банькою (рис. 16, 2)⁵⁸. Ця восьмикутна у плані споруда, разом із маленьким колодязем поруч, присутня на плані Ближніх печер кінця XVIII ст.⁵⁹

Конструкції описаних джерел водопостачання — криниць-студень і колодязів із журавлями — засвідчують, що вони не були глибокими. Це вказує на те, що на схилах монастирської гори в окремих місцях рівень ґрунтових вод був високим і водоносні напашарування підходили майже до поверхні. Ще одним підтвердженням цієї ситуації є свідчення Єрїха Лясоти (1594) і Павла Алепського (1654) про сліди дії підземних вод в Антонієвій печері⁶⁰.

У глибокій балці, що розділяє Ближні і Дальні печери, розташовані джерела нижнього (другого) київського водоносного горизонту. З XIX ст. там, де і нині, існували Антоніїв (№ 118) і Феодосіїв (№ 119) колодязі, кожен на схилі балки під однойменними печерними комплексами. Перший із них відомий ще з кінця XVIII ст.⁶¹, а другий — взагалі пов'язаний із найдавнішою історією монастиря. Але ототожнювати сучасні коло-

⁵⁶Репродукцію плану див.: Сіткарьова О. В. Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи. Київ: Довіра, 2005. С. 131.

⁵⁷Там само. С. 138. На думку І.О. Анісімова, колодязі №№ 120, 121 — один і той самий об'єкт: Анісімов І. До історії споруд на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври. URL: http://ioa.rpd.univ.kiev.ua/dp_index.html (05.10.2020).

⁵⁸Там само.

⁵⁹Київ та Києво-Печерська лавра у планах XVIII–XIX століть у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Каталог. Київ: НКПІКЗ. Видавець Олег Філюк, 2016. С. 118. № 57.

⁶⁰Сборник материалов... С. 20, 64.

⁶¹Сіткарьова О. В. Архітектура Києво-Печерської Лаври кінця XVIII–XX ст. Київ, 2001. С. 20–21.

дязі із давніми немає підстав, оскільки через згадану дію води на балку її конфігурація, через постійні зсуви та інші ерозійні процеси, зазнала суттєвих змін. Ще у 1685 р. військовий інженер, генерал Патрік Гордон надав поради печерському архімандриту Варлааму (Ясинському) щодо заходів протидії руйнації пагорба з печерами⁶². Згодом, у XVIII–XIX ст., провадились численні інженерні роботи з укріплення цих монастирських схилів⁶³.

На Дальніх печерах, не пізніше початку XIX ст., було збудовано колодязь (№ 122) на південь від Аннозачатіївської церкви, який позначено на кількох планах цієї частини монастиря⁶⁴.

На території Печерської фортеці на площі перед західним фасадом Феодосіївської церкви функціонував колодязь (№ 124), позначений на карті Києва 1740-х рр. (рис. 13) та на деяких інших.

На згаданій карті є колодязь у житловій забудові (№ 110) на виступі гори зовні укріплень Печерської фортеці нижче Спасо-Преображенської церкви (рис. 13). Він розташований на терасі верхнього водоносного горизонту і, не виключено, функціонував тут ще з XVI ст. і забезпечував водою селище Спаський Кут, відоме з 1508 р.

Два колодязі існували на еспланаді Печерської фортеці. Один із них (№ 125) розташовувався перед Петрівським бастіоном (рис. 13). Можливо, він був пов'язаний із великим кладовищем мешканців Печерського містечка XVII–XVIII ст., на місці якого на початку XX ст. діяв іподром. Інший колодязь (№ 126) знаходився поруч із парафіяльним храмом Св. Володимира.

За експлікацією карти Києва 1787 р., на Печерському передмісті було 17 колодязів, але не всі вони позначені. Карта 1803 р. суттєво доповнює топографію колодязів цієї частини міста. Кілька колодязів функціонували в садибах, що належали лаврі та військовому відомству. Зокрема, колодязь (№ 129), зафіксований на плані 1796 р. лаврського Конюшого подвір'я,

⁶²Гордон П. Дневник 1684–1689. Москва: Наука. 2009. С. 58.

⁶³Ситкарєва О. В. Киевская крепость XVIII–XIX вв. Киев: НКПИКЗ. 1997. С. 129–142.

⁶⁴Київ та Києво-Печерська... С. 122, № 74. С. 123, № 79.

яке знаходилось у верхів'ї Неводницької балки⁶⁵), а ще один (№ 155) — на господарському подвір'ї Кловського маєтку лаври (карта 1787 р.) Інший розташовувався посеред артилерійського ділового двору (№ 130), ще один (№ 136) — у куті садиби лазні батальйонних лазаретів у верхів'ї струмка — лівого допливу річечки Клов. На берегах цього струмка на плані 1803 р. позначено ще 5 колодязів (№№ 131—135), частина з яких — всередині приватних садиб. Інші розташовувались також або в садибах, або на площах (№№ 138, 151, 152) чи вулицях, причому більшість із них — в улоговинах, пов'язаних із Кловською долиною. Ще два колодязі (№№ 153, 154) існували у відрозі цієї долини в бік Кловського плато. 2 колодязі відомі з південного боку Печерського плато, на краю Неводницької долини (№№ 127, 128). Їх було влаштовано на місці джерел, оскільки з колодязів витікали струмки, які в нижній частині схилу з'єднувались у лівий доплив Неводницького потоку. Вздовж нього проходив узвіз, по якому дорога з Неводницького дніпровського перевозу піднімалась на плато.

Звіринець. 1568-м роком датується привілей короля Сигізмунда II Августа, наданий Михайлівському Видубицькому монастирю, в якому згадуються «колодязі граничні». Цей документ затвердив опис меж монастирського володіння Звіринець, зроблений за київського воєводи кн. Костянтина Острозького у 1565 р. Одна з ділянок межі проходила Неводницькою долиною уздовж однойменного потічка до «колодезей у верб граничних». Прикметно, що для більшої надійності цього орієнтиру лінії розмежування земель Видубицького і Печерського монастирів у колодязі («в яких колодезях были и знаки граничные положены») були покладені «знаки граничні» — два сошники (ральники) і жорна, які мали б підтвердити межу у разі нової суперечки⁶⁶. За контекстом цього акту, межувальні колодязі розташовувалися в районі сучасної площі Героїв Великої Вітчизняної війни (рис. 12) і були, ймовірно, облаштованими джерелами, яких було багато в цій місцевості біля підніжжя схилу балки⁶⁷.

⁶⁵Там само. С. 128, № 101. С. 130, № 109. С. 141, № 103.

⁶⁶Акты относящиеся к истории Западной России. Т. 3. Санкт-Петербург: 1848. С. 146—147, № 44.

⁶⁷Одне з таких джерел збереглося до нашого часу.

В опису роботи комісії 1694 р. по визначенню кордону між Печерським і Видубицьким монастирями у Наводницькій (Неводницькій) долині згаданий «Шаулин колодязь», який, за назвою, належав якомусь Шаулі (Шавулі)⁶⁸. За описом, він розташовувався «на середині» Неводницького рівчака в бік Проклятого (пізніша назва — Святого) озера, тобто там, де сучасний бульвар Дружби Народів виходить до Неводницької долини. В тому ж документі фігурує «колодязь княгине» (княгинин?) в лівій (від гирла) частині яра Сировиця⁶⁹, за топографічним контекстом — долині, по якій проходить сучасна вул. Тимірязєвська. За планом 1803 р. в селищі Звіринець загалом позначено 7 колодязів і облаштованих джерел.

Звісно, колодязів в Києві було значно більше, ніж зафіксовано у нашому Додатку. В історичній частині міста, охопленій запропонованою розвідкою, у XVII — на початку XIX ст. відомі численні лазні, шинки, кузні, парафіяльні церкви, біля яких мали б бути колодязі. Подальше опрацювання картографічних і писемних джерел може збільшити кількість відомих місць колодязів ще, принаймні, на 50–70 одиниць. Важливо зазначити, що глибокі колодязі (понад 10 м) можуть зберегтися навіть під сучасною багатоповерховою забудовою і стати у майбутньому об'єктами для археологічного вивчення. Повністю досліджені колодязі несуть різноманітну інформацію — як інженерні споруди з певними будівельними характеристиками, як місця накопичення (на дні) археологічних та інших (ентомологічних, ботанічних, іноді — зоологічних) знахідок, як показники історичних характеристик водності ґрунтів, врешті — як ознаки ареалів житлової забудови, господарського використання окремих ділянок чи маркерів місцевих шляхів сполучення. Тому актуальними залишаються завдання максимально точного визначення місць розташування колодязів і часу їх функціонування.

⁶⁸Голубев С. Т. История Киево-Выдубицкого Свято-Михайловского монастыря. Киев, 2011. С. 532.

⁶⁹Там само. С. 546.

ДОДАТОК КОЛОДЯЗИ КИЄВА (ВІД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ДО НОВОГО ЧАСУ)

№№	частина міста	місце розташування	згадка, датування	сучасна локація	джерело, публікація
1	Верхнє місто	Андріївське відділення, біля «Государевого двору»	1695	вул. Володимирська, 6 або 8	карта Києва 1695
2	Верхнє місто	Андріївське відділення, біля руїн Катерининської ц.	1695	вул. Десятинна, 1-3	карта Києва 1695
3	Верхнє місто	Андріївське відділення, нижче Десятинної ц.	1750-1803	Андріївський узвіз, 38	карти Києва 1750, 1768, 1783, 1787, 1780-х, 1790, 1803
4	Верхнє місто	Андріївське відділення	1783	перетин вул. Десятинної і Володимирської, школа № 25	карта Києва 1783
5	Верхнє місто	Софійське відділення, перед Софійськими воротами	1695-1790	вул. В. Житомирська, 8	карти Києва 1695, 1774, 1783, 1787, 1780-х, 1790
6	Верхнє місто	Софійське відділення, навпроти Златоустівської ц.	1750-1803	вул. В. Житомирська, 9	карти Києва 1750, 1768, 1774, 1783, 1803
7	Верхнє місто	Софійське відділення, площа біля Софійського м-ря	1695-1803	вул. Стрітенська, 2/8	карти Києва 1695, 1750, 1774, 1783, 1787, 1780-х, 1803
8	Верхнє місто	Софійське відділення, навпроти Георгіївської ц.	1783-1787	вул. Золотоворітська, 1 або 3	карта Києва 1783, 1787
9	Верхнє місто	Софійське відділення, Софійський м-р	1768-1803	вул. Володимирська, 22 (у дворі)	карта Києва 1768, 1774, 1783, 1780-х, 1790, 1803
10	Верхнє місто	Софійське відділення, Софійський м-р	1750-1803	вул. Володимирська, 24Б (перед трапезною)	карта Києва 1750, 1768, 1774, 1780-х, 1803, план 1819

Примітка: в колонці 3 зазначено номера садиб за планом Києва 1803 року

11	Верхнє місто	Софійське відділення, Софійський м-р, митрополічий сад	1768-1790	вул. Володимирська, 24 (біля буд. митрополита)	карта Києва 1768, 1774, 1783, 1780-х, 1790
12	Верхнє місто	Софійське відділення, митрополічий конюшиний двір	1819	Софійська площа	План 1819
13	Верхнє місто	Печерське відділення, нижче Троїцької ц.	1750-1803	вул. Алли Тарасової, 8	карта Києва 1750, 1783, 1787, 1780-х, 1790, 1803
14	Верхнє місто	Печерське відділення, під Михайлівською горою	1783-1780-ті	вул. Михайлівська, 6А або 8А	карта Києва 1783, 1787, 1780-х
15	Верхнє місто	Печерське відділення, вул. Навізна	1787	вул. М. Житомирська, 12	карта Києва 1787
16	Верхнє місто	Печерське відділення, біля Покровської ц.	1750-1803	вул. Михайлівська, 21 (Литовський сквер)	карти Києва 1750, 1768, 1774, 1780-х, 1790, 1803
17	Верхнє місто	Михайлівське відділення, Золотоверхий м-р, біля трапезної	1768-1803	вул. Трьохсвятительська, 6А	карта Києва 1768, 1774, 1783, 1787, 1780-х, 1803
18	Верхнє місто	нижче Трьохсвятительської ц.	1783	Алея художників біля фунікулеру	карта Києва 1783
19	Верхнє місто	верхів'я Гончарного яру	1787	під Пейзажною алеєю	карта Києва 1787
20	Верхнє місто	верхів'я Кожум'яцького яру	1787	Киянівський пров., 19	карта Києва 1787
21	Замкова гора	Воеводський двір	1552-1654	центральна частина гори	люстрації 1552, 1570; донесення 1654
22	Замкова гора		1570-1619		люстрації 1570, 1619
23	Замкова гора		1570		люстрація 1570
24	Замкова гора		1570		люстрація 1570
25	Поділ	ур. Хрещатик, на південь від струмка	1626-1802	Паркова дорога, під оглядовим майданчиком	«Синопис», карти Києва 1695, 1713-1715, 1750, 1780, 1783, 1787, 1803
26	Поділ	ур. Хрещатик, струмок, № 2416	1802	Набережне шосе, пам'ятник Магдебурзькому праву	карта Києва 1803

27	Поділ	на вулиці, що вела до міських кузень, № 2303	1803	Набережне шосе	карта Києва 1803
28	Поділ	вул. Рождественська, № 7	1803	Поштова пл.	карта Києва 1803
29	Поділ	вул. Рождественська, № 7	1803	Поштова пл.	карта Києва 1803
30	Поділ	провулок вище ц. Різдва Христового, № № 2337-2339	1803	вул. Сагайдачного, 11	карта Києва 1803
31	Поділ	закуток вулиці вище вул. Рождественської, № № 149 і 151	1803	вул. Боричів Тік, 4-6	карта Києва 1803
32	Поділ	вул. Рождественська, № 154	1803	вул. Андріївська, 4	карта Києва 1803
33	Поділ	вул. Рождественська, під будинком Стрільбицького, № 162, 163	сер. XVIII ст.	вул. Покровська, 5	Попельницька 2003. с. 136, 137
34	Поділ	вул. Рождественська, під будинком Стрільбицького, № 162, 163	поч. XIX ст.	вул. Покровська, 5	Попельницька 2003. с. 136, 137
35	Поділ	вул. Рождественська, садиба Стрільбицького, № 162, 163	поч. XIX ст.	вул. Покровська, 5	Попельницька 2003, с. 150, 159
36	Поділ	вулиця під Андріївською ц., № 2309	1738-1750	вул. Боричів Тік, 11	карти Києва 1738, 1750
37	Поділ	площа у підніжжя гори вище Покровської ц. біля басейнів водогону, № № 2280, 2283, 2284	1695-1803	вул. Боричів Тік, 23	карти Києва 1695, 1783, 1787, 1803
38	Поділ	провулок від Добромикільської ц. до підніжжя гори, № № 2249, 2270, 2271	1803	вул. Боричів Тік, 25	карта Києва 1803
39	Поділ	провулок під г. Уздихальницею, № 2248	1803	вул. Боричів Тік, 29	карта Києва 1803
40	Поділ	вулиця під г. Уздихальницею, № 2227, 2234	1803	Андріївський узвіз, 5/31	карта Києва 1803
41	Поділ	низ Андріївського узвозу	1738	Андріївський узвіз, 5/31	карта Києва 1738
42	Поділ	провулок між Рождественською і Єпископською вул.	XVIII ст.?	вул. Андріївська, 4	Попельницька 2003. с. 134

43	Поділ	вул. Глибоборисівська, біля Борисоглібської (Різдва Предтечі) ц., № 189	1803	вул. Борисоглібська, 16Г	карта Києва 1803
44	Поділ	пл. Ринок, південна частина	1774-1803	Контрактова пл.	карти Києва 1774, 1783, 1803
45	Поділ	пл. Ринок, фонтан «Феліціал»	1695-1803	Контрактова пл.	карти Києва 1695, 1738, 1774, 1780, 1783, 1787, 1803
46	Поділ	пл. Ринок, перед Магістратом	1774-1783	Контрактова пл.	карти Києва 1774, 1783
47	Поділ	пл. Ринок, перед Магістратом	1774-1803	Контрактова пл.	карти Києва 1774, 1783, 1803
48	Поділ	Братський м-р	1803	вул. Г. Сквороди, 2	карта Києва 1803
49	Поділ	вул. Набережно-Микільська	1750	вул. Г. Сквороди, 13/19	карта Києва 1750
50	Поділ	вул. Воскресенська	1774-1803	вул. Межигірська, 2	карти Києва 1774, 1783, 1803
51	Поділ	вул. Воскресенська, біля Воскресенської ц.	1750-1803	пров. Хорива, 4	карти Києва 1750, 1783, 1803
52	Поділ	перетин вулиць на захід від Воскресенської ц.	1750	вул. Межигірська, 14	карта Києва 1750
53	Поділ	квартал на захід від Воскресенських воріт, № 618	1803	вул. Нижній Вал, 37/20	карта Києва 1803
54	Поділ	вулиця на північний схід від Йорданських воріт	1738-1750	вул. Костянтинівська, 22/17	карти Києва 1738, 1750
55	Поділ	перетин вулиць на схід від Йорданських воріт, № 780	1783-1803	вул. Нижній Вал, 23Б	карти Києва 1783, 1803
56	Поділ	перетин вулиць на північ від ц. Миколи Притиска, № 740	1803	вул. Межигірська, 13	карта Києва 1803
57	Поділ	вулиця на схід від ц. Миколи Притиска, № 703	1803	вул. Хорива, 15/8	карта Києва 1803
58	Поділ	вул. Успенська біля ц. Миколи Притиска, № 686	1803	вул. Притисько-Микільська, 4	карта Києва 1803
59	Поділ	вулиця на захід від ц. Миколи Притиска, № 2804	1803	вул. Хорива, ½	карта Києва 1803

60	Поділ	перетин вулиць на захід від ц. Миколи Притиска, № 1805	1803	вул. Верхній Вал, 16	карта Києва 1803
61	Поділ	Флорівський м-р, № 2118	1803	пров. Фролівський, 6/8 корпус 11	карта Києва 1803
62	Поділ	біля Флорівського м-ря	1738-1750	вул. Фролівська, 9/11	карти Києва 1738, 1750
63	Поділ	відгалуження Андріївського узвозу	1738-1750	вул. Андріївський узвіз, 14	карти Києва 1738, 1750
64	Поділ	вул. Чорна Грязь, садиба Привалових	1764	вул. Андріївський узвіз, 14	Попельницька 2003, с. 155
65	Поділ	квартал між Глибочицею і вул. Рибальською	XVIII-XIX ст.	вул. Ярославська, 58	Сагайдак, Тараненко та інші 2013, с. 62.
66	Поділ	біля Введенської ц.	XII ст.	вул. Почайнинська, 27/44	Тараненко 2005
67	Поділ	вул. Введенська, проти Введенської ц., № 1140	1803	вул. Нижній Вал, 49Б	карта Києва 1803
68	Поділ	вулиця у Плоському на північний захід від Воскресенських воріт, № 1130	1783-1803	вул. Ярославська, 39В	карти Києва 1783, 1787, 1803
69	Поділ	вул. Волоська у Плоському, № 1051	1783-1803	вул. Волоська, 29А	карти Києва 1783, 1803
70	Поділ	завулок біля вул. Волоської у Плоському, № 1027	1783-1803	вул. Межигірська, 37	карти Києва 1783, 1787, 1803
71	Поділ	вулиця між Глибочицею і вул. Волоською у Плоському, № № 871-873	1783-1803	вул. Щекавицька, 9А	карти Києва 1783, 1787, 1803
72	Поділ	вул. Волоська у Плоському, № 864	1783-1803	вул. Костянтинівська, 36	карти Києва 1783, 1803
73	Поділ	провулок біля вул. Волоської у Плоському	1783-1787	вул. Оболонська, 12	карти Києва 1783, 1787
74	Поділ	вулиця на північно-західному краю Плоського, № 1338	1803	вул. Оболонська, 12	карта Києва 1803
75	Поділ	вул. Волоська у Плоському, № № 956, 957	1783-1787	вул. Оболонська, 9	карти Києва 1783, 1787

76	Поділ	вулиця, паралельна до вул. Царкоєвської у Плоському, № 851	1803	вул. Введенська, 5	карта Києва 1803
77	Поділ	біля підніжжя Щекавиці	1787	пров. Цимлянський, 20	карта Києва 1787
78	Поділ	заулок під Щекавицею, №№ 1566, 1567	1803	пров. Ярославський, 1/3	карта Києва 1803
79	Поділ	на лівому березі Глибочиці, № 1590	1803	вул. Нижній Вал, 15	карта Києва 1803
80	Поділ	на лівому березі Глибочиці, № 1784	1803	ріг вул. Лук'янівської і Нижнього Валу	карта Києва 1803
81	Поділ	площа перед [Вознесенським] узвозом, №№ 1877, 1878	1803	Вознесенський узвіз, 48	карта Києва 1803
82	Поділ	підніжжя Волової гори, №№ 1880, 1881	1803	вул. Кожум'яцька	карта Києва 1803
83	Поділ	вул. Кожум'яцька, лівий бік Киянки	XVIII ст.?	вул. Кожум'яцька, № 10	Попельницька 2003, с. 134
84	Поділ	вул. Дегтярна, біля витoku Киянки	1783-1787	вул. Дегтярна, 30	карти Києва 1783, 1787
85	Поділ	вул. Дегтярна, правий бік Киянки, № 1985	1803	вул. Дегтярна, 8	карта Києва 1803
86	Поділ	вул. Дегтярна, правий бік Киянки, № 1986	1803	вул. Дегтярна, 10	карта Києва 1803
87	Поділ	вул. Гончарна, під стрілкою г. Дитинки, №№ 2004, 2005	1803	вул. Воздвиженська, 40-42	карта Києва 1803
88	Поділ	вул. Дегтярна, правий бік Киянки, №№ 2000, 2001	1803	вул. Воздвиженська, 28-30	карта Києва 1803
89	Поділ	між Старокиївською і Замоквою горами	XVIII ст.?	вул. Воздвиженська, 27-33	Попельницька 2003. с. 134
90	Поділ	пляч незамоквий	1635	?	Білоус 2008, с. 84
91	Юрковиця			вул. Нижньоярківська, 6	Попельницька 2003. с. 136
92	Кирилівські висоти			вул. Костянтинівська, 61	Попельницька 2003. с. 136

93	Кирилівські висоти	шлях на Вишгород	XVIII ст.?	вул. Кирилівська, 37	розкопки 2016 р.
94	Кирилівські висоти	шлях на Вишгород, № 1370	1803	вул. Кирилівська, 40-42	карта Києва 1803
95	Кирилівські висоти	Микільський Йорданський м-р	XVII-XIX ст.	вул. Кирилівська, 51А	план 1816
96	Кирилівські висоти	Микільський Йорданський м-р	XVIII ст.?	вул. Кирилівська, 51А	план 1816
97	Кирилівські висоти	Микільський Йорданський м-р	XVIII ст.?	вул. Кирилівська, 51А	план 1816
98	Кирилівські висоти	Богословський Йорданський м-р	1758	вул. Кирилівська, 53-57	Сохань 2009, с. 91
99	Печерська частина	„Скородум” („Малий городок на Печерській горі”)	1673-1752	Хрещатий парк	Алфёрова, Харламов 1982, с. 108
100	Печерська частина	верхів'я Клову	1695-1803	район колишнього стадіону «Арсенал»	карти Києва 1695, 1803, карта маєтностей Пустинно-Микільсько-го м-ря 1713–1715
101	Печерська частина	Пустинно-Микільський м-р (нижня територія)	1654	Аскольдова могила	
102	Печерська частина	Пустинно-Микільський м-р (верхня територія, ліворуч від собору)	1740-ві	вул. І. Мазепи, 11Б	карта Києва 1740-х
103	Печерська частина	Пустинно-Микільський монастир (верхня територія, перед трапезною)	1774-1787	вул. І. Мазепи, 11Б	карта Києва 1774, план 1787
104	Печерська частина	тераса під Спасо-Преображенською церквою	1740-ві		карта Києва 1740-х
105	Печерська частина	Печерський колодязь на верхній території м-ря	XII-XIII ст.		Патерик

106	Печерська частина	біля паркану під горою Верхнього монастиря	1638-1651	вул. Лаврська, 21 корпус 35	ТЕРАТОУРГНМА, 1638, с. 18; маюнок Вестерфельда
107	Печерська частина	біля воріт огорожі над Ближніми печерами	1638	вул. Лаврська, 21 корпус 39	ТЕРАТОУРГНМА, 1638, с. 18
108	Печерська частина	верхня частина саду над Ближніми печерами	1651	Старий Лаврський сад	маюнок Вестерфельда
109	Печерська частина	в саду над Ближніми печерами	1661-1703	Старий Лаврський сад, вул. Лаврська, 15 корпус 48А	Патерик 1661, 1703
110	Печерська частина	в саду над Ближніми печерами біля галереї-переходу	1703	Старий Лаврський сад, вул. Лаврська, 15 корпус 48А	Патерик 1703
111	Печерська частина	на дорозі до Ближніх печер біля галереї-переходу	1703	вул. Лаврська, 25 корпус 44	Патерик 1703; Сіткарьова 2005, с. 138
112	Печерська частина	Антонів колодязь під Ближніми печерами	кінець XVIII ст.	північний схил балки	Сіткарьова 2001, с. 20-21
113	Печерська частина	Феодосіїв колодязь під Дальніми печерами	XI-XIII ст.	південний схил балки	Патерик
114	Печерська частина	біля монастирських келій на Дальніх печерах	1638	вул. Лаврська, 25 корпус 51	ТЕРАТОУРГНМА, 1638, с. 7
115	Печерська частина	між ц. Аннозачатіівською і Різдва Богородиці на Дальніх печерах	1703	район суч. колонки над артезіанською свердловиною	Патерик 1703
116	Печерська частина	біля Дальніх печер	початок XIX ст.	вул. Лаврська, 25 корпус 50	план першої чверті XIX ст.
117	Печерська частина	Вознесенський дівочий м-р	1638	подвір'я Мистецького арсеналу (вул. Лаврська, 12)	ТЕРАТОУРГНМА, 1638, с. 24

118	Печерська частина	перед Феодосіївською церквою	1740-ві-1787	вул. Лаврська, 16	карти Києва 1740-х, 1787
119	Печерська частина	еспланада Печерської фортеці перед Петрівським бастионом	1740-ві	резервуар питної води	карта Києва 1740-х
120	Печерська частина	еспланада Печерської фортеці, біля ц. Св. Володимира	1786-1803	вул. Лейпцизька, 4/37	карти Києва 1786, 1787, 1803
121	Печерська частина	схил Неводницької долини між Кавалерським і Андріївським бастионами Печерської фортеці	1750	вул. Добровольчих батальйонів, 1	карта Києва 1750
122	Печерська частина	схил Неводницької долини	1750-1803	вул. Старонаводницька, 11	карти Києва 1750, 1787, 1803
123	Печерська частина	Конюшинне подвір'я лаври	1796-1818	вул. Московська, 45 і 45/1	плани 1796, 1802, 1818
124	Печерська частина	артилерійський діловий двір, № 775	1803	вул. Госпитальна, 16	карта Києва 1803
125	Печерська частина	пр. берег безіменного струмка – лівого допливу р. Клов, навпроти № 772	1803	бульв. Лесі Українки, 20/22	карта Києва 1803
126	Печерська частина	садиба навпроти №№ 738, 740	1803	бульв. Лесі Українки, 11	карта Києва 1803
127	Печерська частина	л. берег безіменного струмка – лівого допливу р. Клов, № 764	1803	бульв. Лесі Українки, 9	карта Києва 1803
128	Печерська частина	л. берег безіменного струмка – лівого допливу р. Клов, біля № 771	1803	бульв. Лесі Українки, 9	карта Києва 1803
129	Печерська частина	пр. берег безіменного струмка – лівого допливу р. Клов	1803	вул. Леоніда Первомайського, 11	карта Києва 1803
130	Печерська частина	садиба лавні батальйонних лазаретів № 652	1803	бульв. Лесі Українки, 7	карта Києва 1803

131	Печерська частина	район садиб №№692, 693	1787	стадіон Київського національного університету технологій та дизайну (КНУТД)	карта Києва 1787
132	Печерська частина	невелика площа перед № 689	1803	стадіон КНУТД	карта Києва 1803
133	Печерська частина	схил балки, № 656	1803	стадіон КНУТД	карта Києва 1803
134	Печерська частина	схил балки, № 657	1803	вул. Немировича-Данченка, 2	карта Києва 1803
135	Печерська частина	схил балки, № 658	1803	вул. Немировича-Данченка, 2	карта Києва 1803
136	Печерська частина	№ 624	1803	вул. Панаса Мирного, 24	карта Києва 1803
137	Печерська частина	схил балки, біля № 635	1803	вул. Л. Первомайського, 5Б	карта Києва 1803
138	Печерська частина	дно балки, № 646	1774-1803	вул. Л. Первомайського, 5Б	карти Києва 1774, 1787, 1803
139	Печерська частина	дно балки	1787	вул. Л. Первомайського, 5Б	карта Києва 1787
140	Печерська частина	схил долини Клов	1787	Кловський узвіз, 13	карта Києва 1787
141	Печерська частина	безіменний струмок – лівий доплив р. Клов	1774-1787	Кловський узвіз, 13А	карти Києва 1774, 1787
142	Печерська частина	пр.б. безіменного струмка – л. допливу р. Клов, № 415	1787-1803	завод «Арсенал»	карти Києва 1787, 1803
143	Печерська частина	л.б. безіменного струмка – л. допливу р. Клов, № 419	1787-1803	завод «Арсенал»	карти Києва 1787, 1803

144	Печерська частина	витік безіменного струмка – л. Доливу р. Клов	1774-1803	завод «Арсенал»	карти Києва 1774, 1803
145	Печерська частина	площа на вул. Московській	1787	вул. Московська, 3	карта Києва 1787
146	Печерська частина	схил відрогу Кловської долини	1787	пров. Виноградний, 4	карта Києва 1787
147	Печерська частина	схил відрогу Кловської долини	1803	Кловський узвіз, 4	карта Києва 1803
148	Печерська частина	господарській двір Кловського маєтку, № 1403	1774-1787	вул. Липська, 15В	карти Києва 1774, 1787
149	Звіринець	Неводницька долина	1568	пл. Героїв Великої Вітчизняної війни	АЗР, з. с. 146-147
150	Звіринець	Неводницька долина	1568	пл. Героїв Великої Вітчизняної війни	АЗР, з. с. 146-147
151	Звіринець	Неводницька долина	1694	бульвар Дружби Народів	Голубев, с. 532
152	Звіринець	яр Сировиця	1694	вул. Тимірязєвська	Голубев, с. 546

KYIV WELLS: FROM CHRONICLE TIMES TO THE EARLY 19TH C.

Vitalii KOZIUBA

Candidate of Historical Sciences,
Researcher, Department of Kyiv Archaeology,
Institute of Archaeology of the National Academy
of Science of Ukraine, (Kyiv, Ukraine)

koziuba_vitalii@iananu.org.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9117-0993>

Abstract

The purpose of writing this article is to cover the history of Kiev wells in the historical parts of the city from ancient times to the early nineteenth century. Based on written, cartographic and archaeological sources, evidence of 164 wells was collected, information on which is provided in a separate appendix. Most of these objects are located on a modern city map.

The history of Kyiv wells in the article can be traced to chronicle sources, the most famous of which is the chronicle of 997 about a well-known case of deception of Pechenegs by the people of Bilgorod with the help of dug wells. Information about the wells according to the documents of the XVI — early XIX centuries, supplemented by maps from the famous map from the publication *Teraturgema* of Athanasius of Kalnofoysky in 1638. The synthetic method of using these historical sources in combination with the materials of archeological reports allowed to present these monuments comprehensively in the districts of Kyiv: among them the Upper Town at the end of the XVIII century had about 20 wells, but chronicle evidence of early wells has not survived. Instead, three Sofia wells were later used according to the economic division of the monastery. One of the interesting objects of Upper Kyiv is a well in the Kyiv castle, the evidence of which is known from the middle of the XVI century. Podol Wells has been the largest water supply network in Kyiv for centuries. The oldest of them was discovered by archaeologists on the street. Pochaynynska, 27. The uniqueness of the system of Podolsk wells — in connection with their system of water mains from the XVII century. an element of such a distribution system was the Felicial fountain. Khreshchatyk spring is a well-fountain, which was described in the Synopsis as a legendary place where the sons of Prince Volodymyr Sviatoslavych were baptized.

The novelty of the study is the first history of urban wells based on the analysis of a wide range of sources and archaeological data.

The conclusion of the work is a generalized scheme of Kyiv wells on the map. Evidence of individual chronicle wells of Sts. Anthony and Theodosius, the legend of the Jordan Well, reflect the then ideas of sources as sacred objects.

Keywords: well, spring, Kyiv, water supply system, Podil, Upper town, Pechersk, archeology, map

References

Akty, otnosiashchiesia k istorii Iuzhnoi i Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoi komissiei. (1878) T. 10 (dobavlenie k T. 3). [in Russian]

Akty otnosiashchiesia k istorii Zapadnoi Rossii. (1848) T. 3. Sankt-Peterburg. [in Russian]

Alferova G. V., Kharlamov V. A. (1982) *Kiev vo vtoroi polovine XVII veka.* Kiev: Naukova dumka. [in Russian]

Anisimov I. *Do istorii sporud na Dalnikh pecherakh Kyievo-Pecherskoi lavry.* URL: http://ioa.rpd.univ.kiev.ua/dp_index.html (5.10.2020) [in Ukrainian]

Arkhiv Iugo-Zapadnoi Rossii, izdavaemyi Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov. (1886) Ch. 7. T. 1. [in Russian]

Armashevskii P. (1896) *O geologicheskom stroenii Kieva.* Kiev. [in Russian]

Bilous N. (2008) *Kyiv naprykintsi XV — u pershii polovyni XVII stolittia. Miska vlada i samovriaduvannia.* Kyiv: Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [in Ukrainian]

Boriak H. V., Yakovenko N. M. (1984) *Malovidome dzherelo z istorii davnoho Kyieva: opys hrada Kyieva v Pecherskii lavri.* Arkhivy Ukrainy. №5. [in Ukrainian]

Golubev S. (1883) *Kievskii mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki (opyt istoricheskogo issledovaniia).* Kiev. T. 1. Prilozhenie. [in Russian]

Golubev S. T. (2011) *Istoriia Kievo-Vydubitskogo Sviato-Mikhailovskogo monastyria.* Kiev. [in Russian]

Gordon P (2009). *Dnevnik 1684–1689.* Moskva: Nauka. [in Russian]

Hyrych I. B., Hyrych T. Yu. (1990) *Plan Kyieva 1786 r. yak istorykoto-pohrafichne dzherelo. Heohrafichnyi faktor v istorychnomu protsesi.* Kyiv. [in Ukrainian]

Ivakin H. Yu., Balakin S. A. (2008) *Rozkopky na terytorii Staroho kyivskoho Arsenalu 2005—2007 rokiv. Lavrskyi almanakh. Spetsvyypusk № 8. Pecherska fortetsia ta Kyivskyi arsenal: novi doslidzhennia.* Kyiv. [in Ukrainian]

Kabanets Ye. P. (2006) *Pro formuvannia planovalnoi struktury Kyievo-Pecherskoho monastyria u druhii polovyni XI—XIII st. (na pidstavi dokumentalnykh dzherel ta komparatyvnykh danykh)* Mohylianski chytannia. [in Ukrainian]

Khvoika V. V. (1913) *Drevnie obitateli Srednego Pridneprov'ia i ikh kultura v doistoricheskoe vremia (po raskopkam) s pril. opisaniia raskopok v us. M. M. Petrovskogo v g. Kieve i s. Belgorodke Kievskogo u.* Kiev: Tip. «T-va E. A. Sinkevich». [in Russian]

Klymovskiy S. I. (2002) *Sotsialna topohrafiia Kyieva XVI — seredyny XVII storichchia*. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian]

Koziuba V., Popelnytska O. (2004) Mykolaivskiy Yordanskyi monastyr u Kyievi (etapy istorii) *Sofiiski chytannia*. Kyiv. S. 158—164. [in Ukrainian]

Koziuba V. K. (2016) Zhytlo, dvir, sadyba (za materialamy davnoruskoi leksyky) *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. №3 (20). [in Ukrainian]

Kyiv ta Kyievo-Pecherska lavra u planakh XVIII–XIX stolit u zibranni Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka. Kataloh. (2016) Kyiv: NKPIKZ. Vydavets Oleh Filiuk. [in Ukrainian]

Lebedintsev P. G. (1892) «Rospisnoi spisok» g. Kieva 1700 g. *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsa*, VI, otdel III. [in Russian]

Liuta T. (2017) *IMAGO URBIS: Kyiv na starodavnikh mapakh*. Kharkiv-Kyiv: Vydavets Oleksandr Savchuk. [in Ukrainian]

Netudykhatkin I. *Karetu podano: na chomu yizdyla kyivska elita za chasiv Hetmanshchyny*. URL: <https://mind.ua/openmind/20174995-karetu-podano-na-chomu-yizdila-kyivska-elita-za-chasiv-getmanshchini> (10.10.2020)[in Ukrainian]

Petrov N. I. (1897) *Istoriko-topograficheskie ocherki drevnego Kieva*. Kiev. [in Russian]

Popelnytska O. (2006) Desiatynna tserkva ta yii dovkillia u XV–XVIII st. za pysemnymy, kartohrafichnymy ta arkheolohichnymy dzherelamy (istoryko-topohrafichni narys) *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. Kyiv. Vyp. 12. Ch. 2. [in Ukrainian]

Popelnytska O. (2003) *Istorychna topohrafiia kyivskoho Podolu XVII — pochatku XIX stolittia*. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian]

Popelnytska O. (2007) Kyivskiy monastyr Mykoly Yordanskoho na planakh XIX st. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. 2007. № 10. [in Ukrainian]

Sbornik materialov dlia istoricheskoi topografii Kieva i ego okrestnosteï. (1874). Kiev, Otd. III. [in Russian]

Sementovskii N. (1852) *Kiev i ego dostopamiatnosti*. Kiev. [in Russian]

Sitkareva O. V. (1997) *Kievskaia krepost XVIII–XIX vv*. Kiev: NKPIKZ. [in Russian]

Sitkarova O. V. (2001) *Arkhitektura Kyievo-Pecherskoi Lavry kintsia XVIII–XX st*. Kyiv, 2001. [in Ukrainian]

Sitkarova O. V. (2005) *Arkhitekturnyi ansambl Kyievo-Pecherskoi lavry ta yii istorychnoho otochennia za doby hetmana I. S. Mazepy*. Kyiv: Dovira. [in Ukrainian]

Sitkarova O. V. (2009) *Formuvannia arkhitekturnoho ansamblu Kyievo-Pecherskoi lavry XVII–XX st*. Ch. III. T. 3: *Arkhitekturno-budivelna diialnist u Kyievi ta Kyievo-Pecherskii lavri v 1740–1760-kh rr*. Kyiv: «Khimdzhest». [in Ukrainian]

Sokhan S. V. (2009) Kyivski Bohoslovskyyi ta Yordanskyi divochi monastyri XVI–XVIII st.: spletinnia doli v istorychnomu prostori *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. Kyiv, 2009. Vyp. 13. [in Ukrainian]

Taranenko S. P. (2005) Davnoruska krynytsia na Podoli Kyieva *Problemy arkeolohii Serednoho Podniprov'ia*. Fastiv. [in Ukrainian]

Zakrevskii N. (1868) *Opisanie Kieva*. Moskva. [in Russian]

Zotsenko I., Hotun I., Ivakin V. (2020) *Naukovoriativni doslidzhennia u s. Hatne. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2019*. Kyiv. [in Ukrainian]

До статті Віталія Козюби
«Київські колодязі:
від літописних часів до початку ХІХ ст.»

1

2

3

4

Рис. 2. Зображення колодязів на карті Києва І. Ушакова 1695 р.:
1 – колодязь № 1, 2 – № 2, 3 – № 5, 4 – № 7, 5 – № 49, 6 – № 40, 7 – № 25,
8 – № 106 (нумерація колодязів тут і далі – за Додатком до статті).
Джерело: Алфёрова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII
века. Историко-архитектурный очерк. Киев, 1982. Додаток

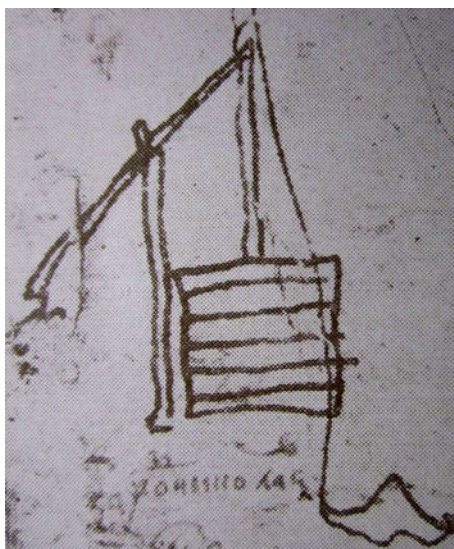
5

6

7

8

Рис. 3. Позначення колодязів на плані Верхнього Києва 1780-х рр.
Джерело: Російська національна бібліотека. Ф. 637. Спр. 18.

Рис. 4. Колодязі Верхнього Києва і південної частини Подолу (друга половина XVII – початок XIX ст.).
Реконструкція автора, картограф Дмитро Вортман

Рис. 5. Колодязь № 3 (на задньому плані) на початку Андрійівського узвозу.
Фото 1907/1908 року з архіву Любора Нідерле (Прага, Чехія)

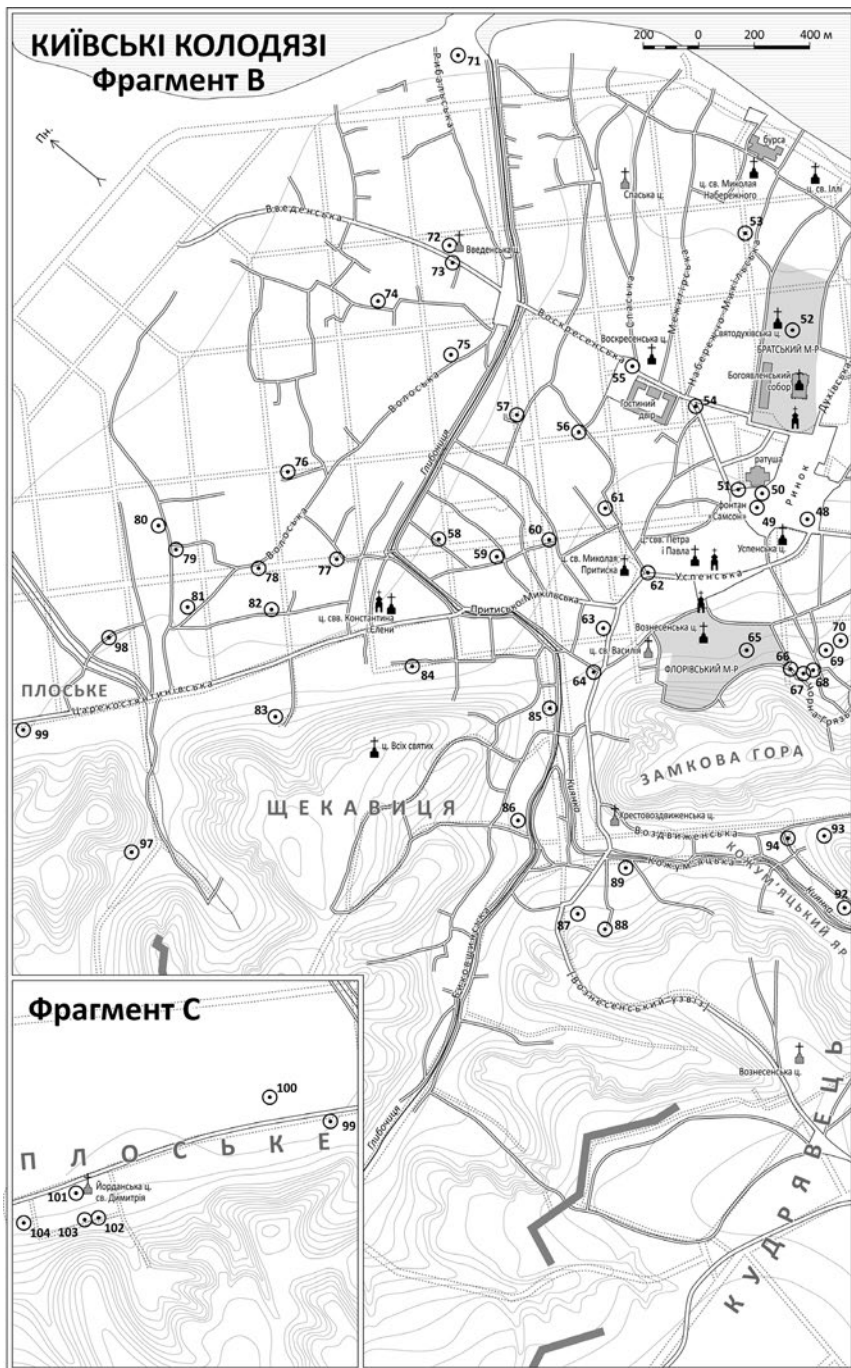

Рис. 6. Колодязі Подолу (центральна і північна частини) і північного передмістя (XVII – початок XIX ст.). Реконструкція автора, картограф Дмитро Вортман

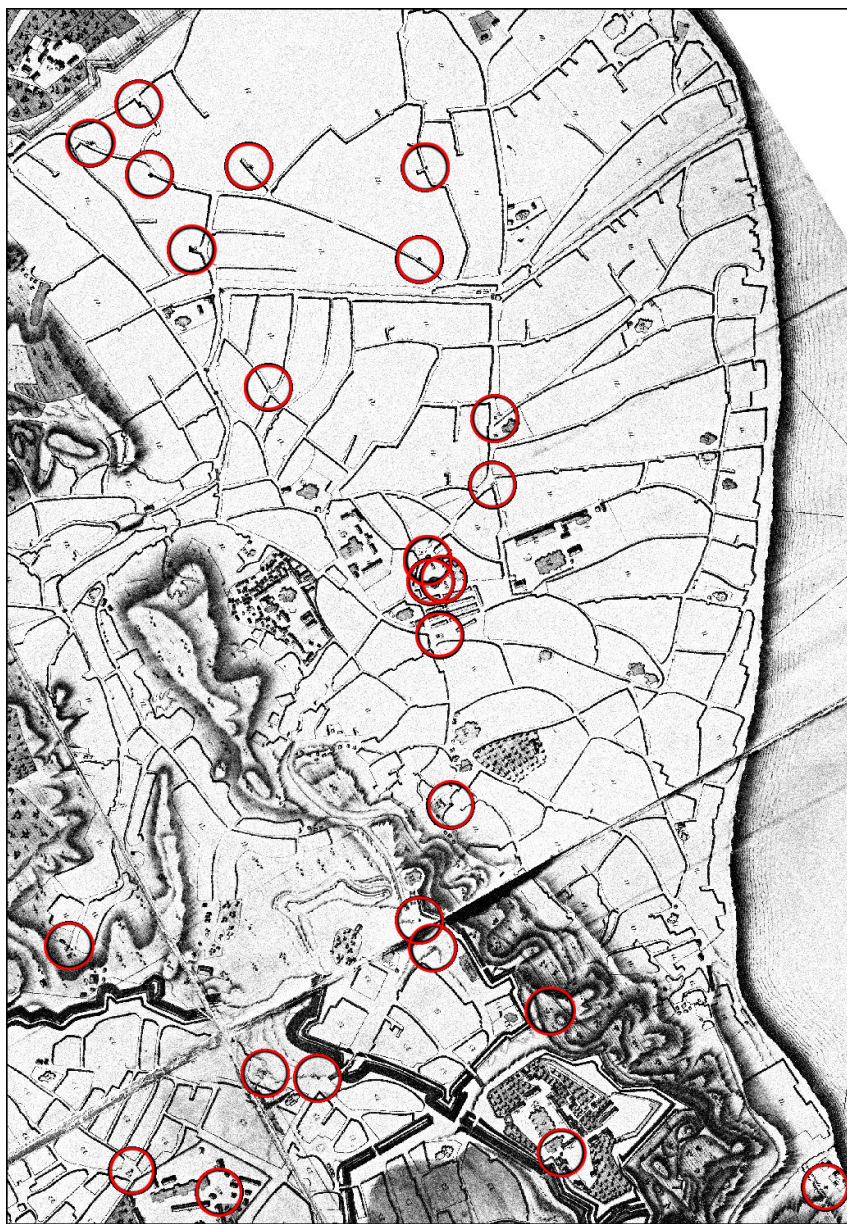

Рис. 7. Карта Києва 1783 р. (фрагмент: Поділ та Верхнє місто) із позначенням місць колодязів.
Джерело: ЦДІАУК Ф. 193. Оп. 1. Спр. 90

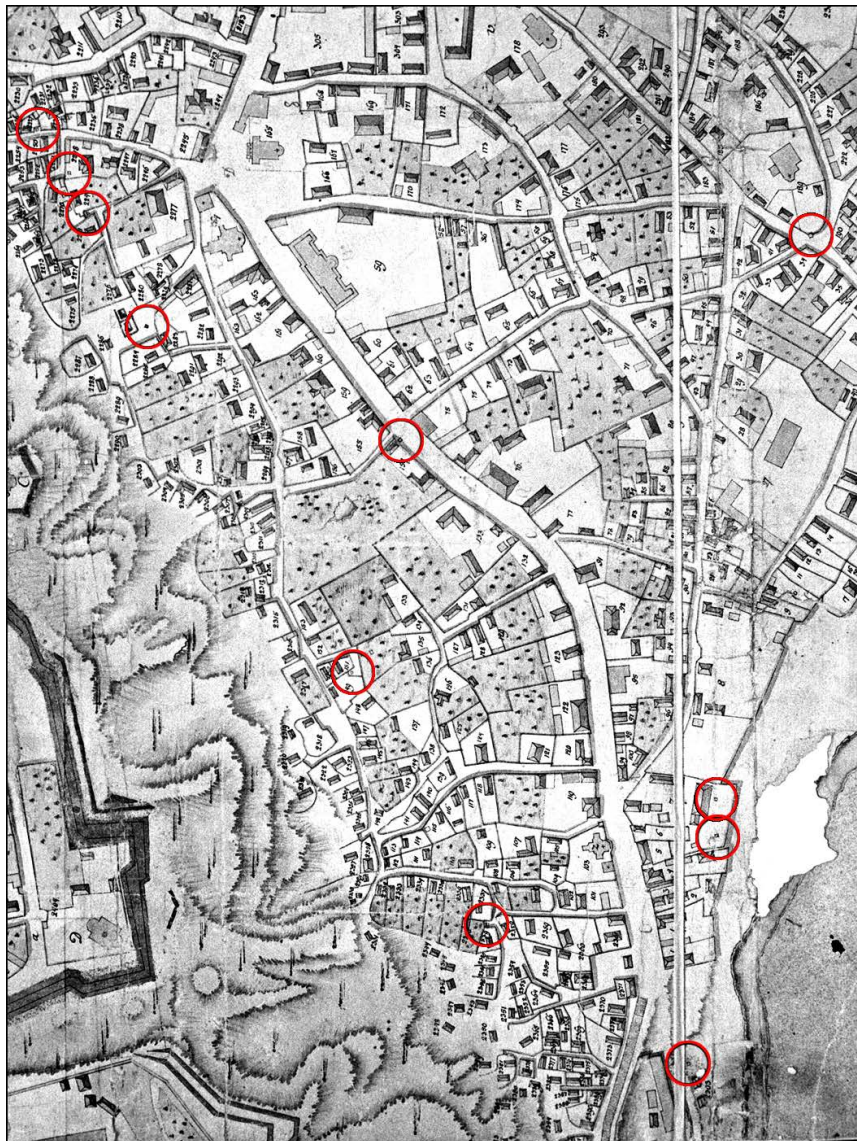

Рис. 8. Колодязі південної частини Подолу за планом 1803 р.
Джерело: Архів Інституту археології НАН України. Ф. 14. Стр. 116

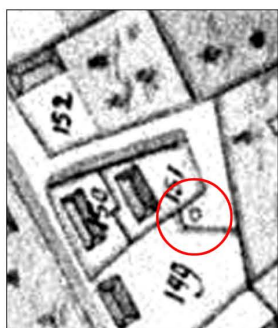
Рис. 9. Колодязі центральної
і північної частини Подолу за планом 1803 р.
Джерело: Архів Інституту археології НАН України. Ф. 14. Спр. 116

4

3

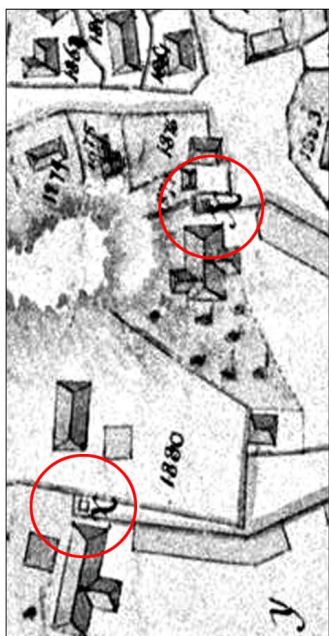
2

1

7

6

5

Рис. 10. Колодязі на периферії міста 1803 р.: 1 – № 32, 2 – № 33, 3 – № 41, 4 – № 77, 5 – № 78, 6 – № 87, 88, 7 – № 93. Джерело: Архів Інституту археології НАН України. Ф. 14. Стр. 116

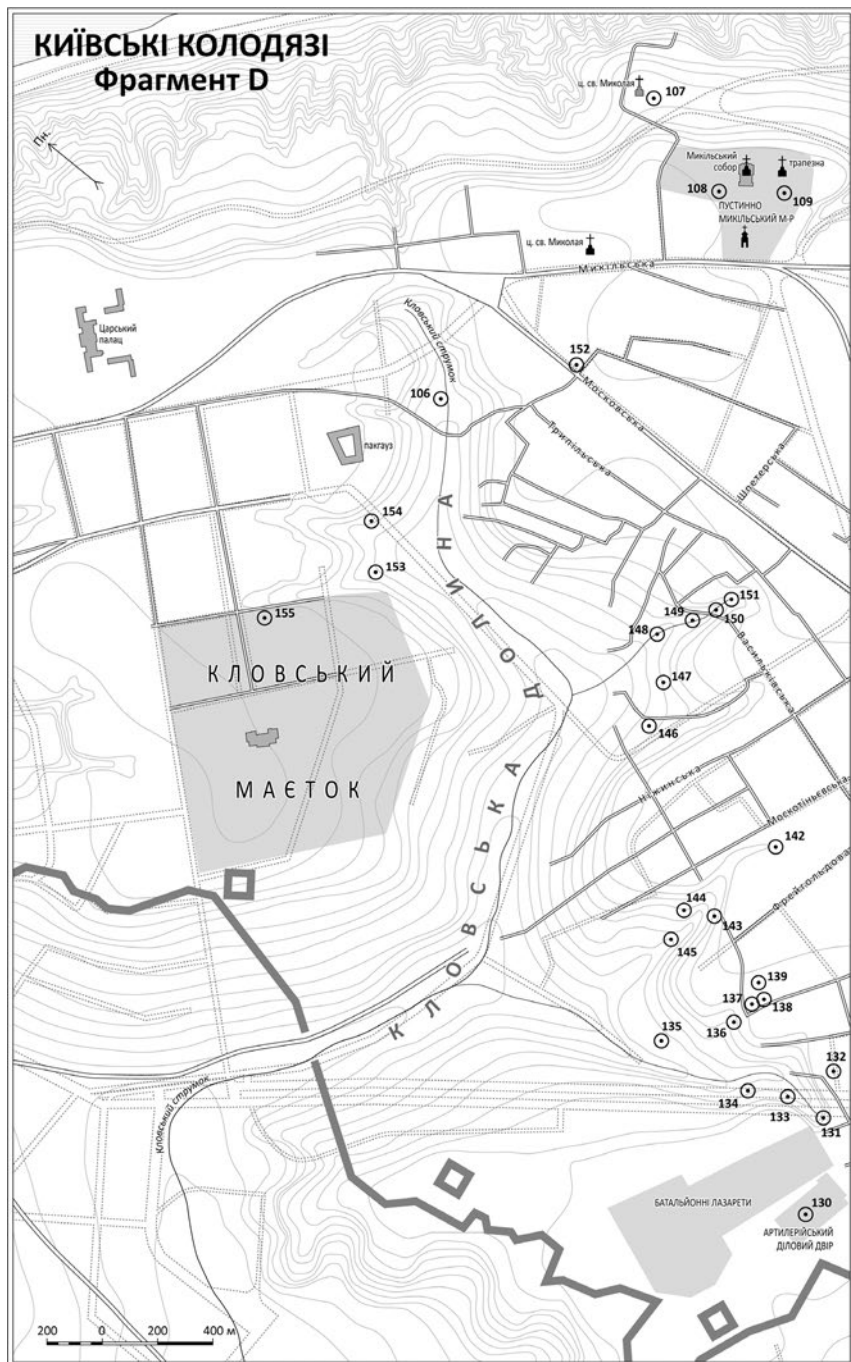

Рис. 11. Колодязі Клова, Пустинно-Микільського монастиря та частини Печерського містечка (XVII – початок XIX ст.)
Реконструкція автора, картограф Дмитро Вортман

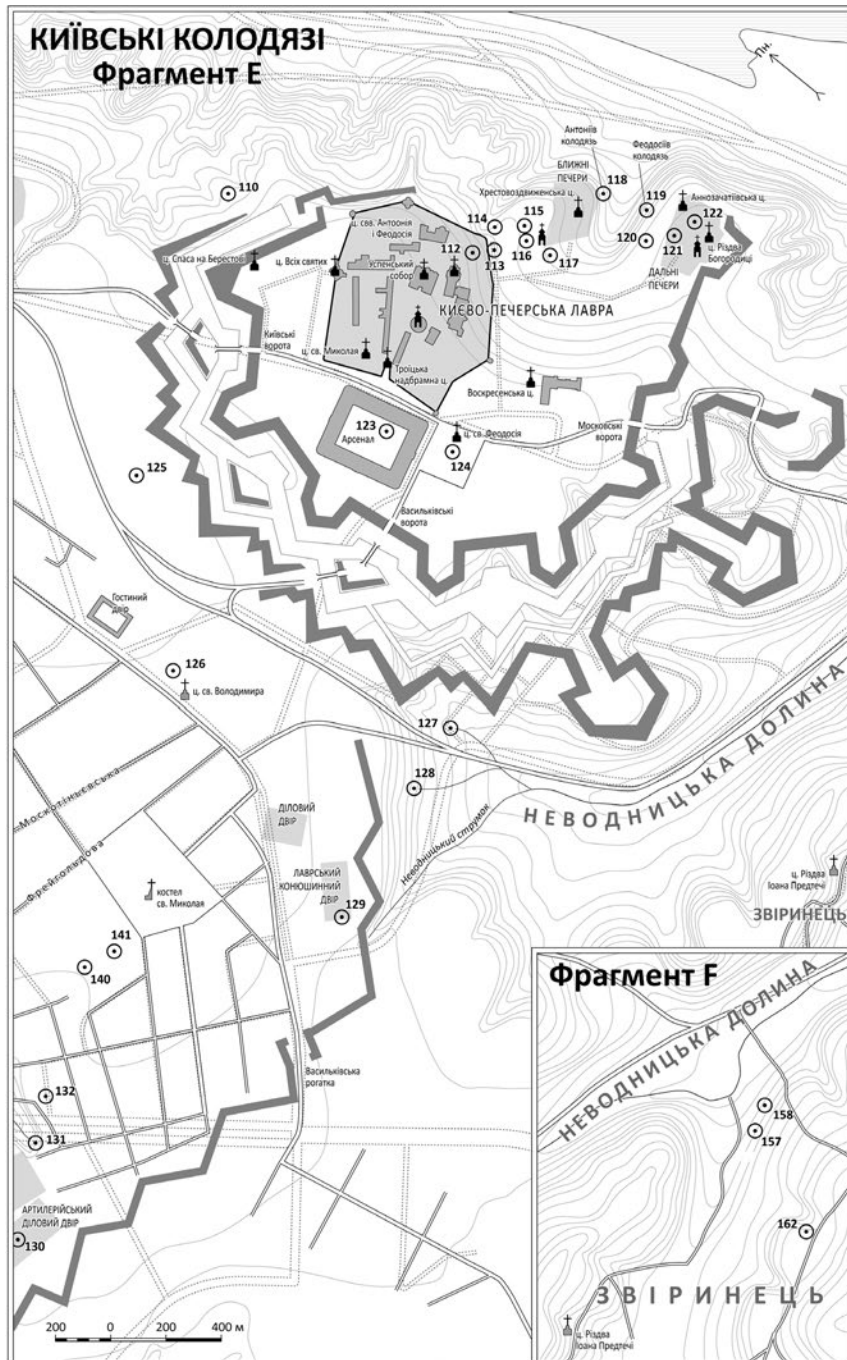

Рис. 12. Колодязі Печерського монастиря, частин Печерського містечка і Звіринця (XVI – початок XIX ст.) Реконструкція автора, картограф Дмитро Вортман

Рис. 13. Колодязі Печерська на плані 1768 р. Джерело: РДВІА. Ф. ВУА. № 16709

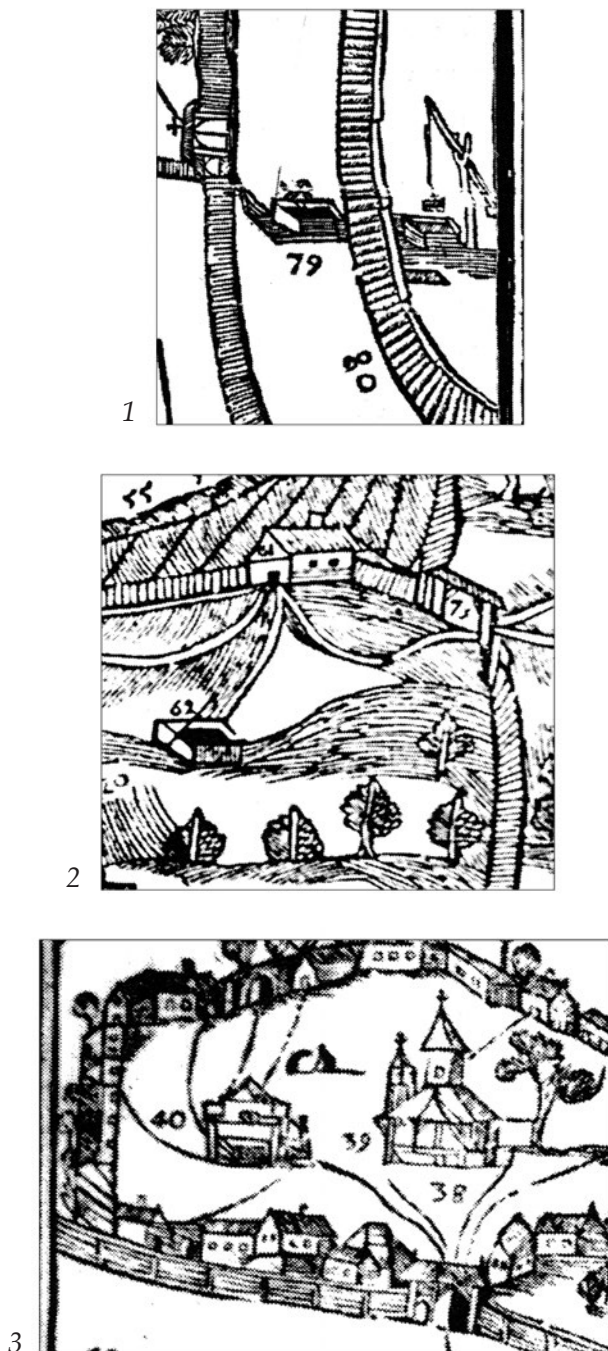

Рис. 14. Колодязі Печерська на плані Києва 1638 р. А. Кальнофойського: 1 – №№ 112, 113, 2 – 120, 3 – № 123. Джерело: Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи) К., 1982

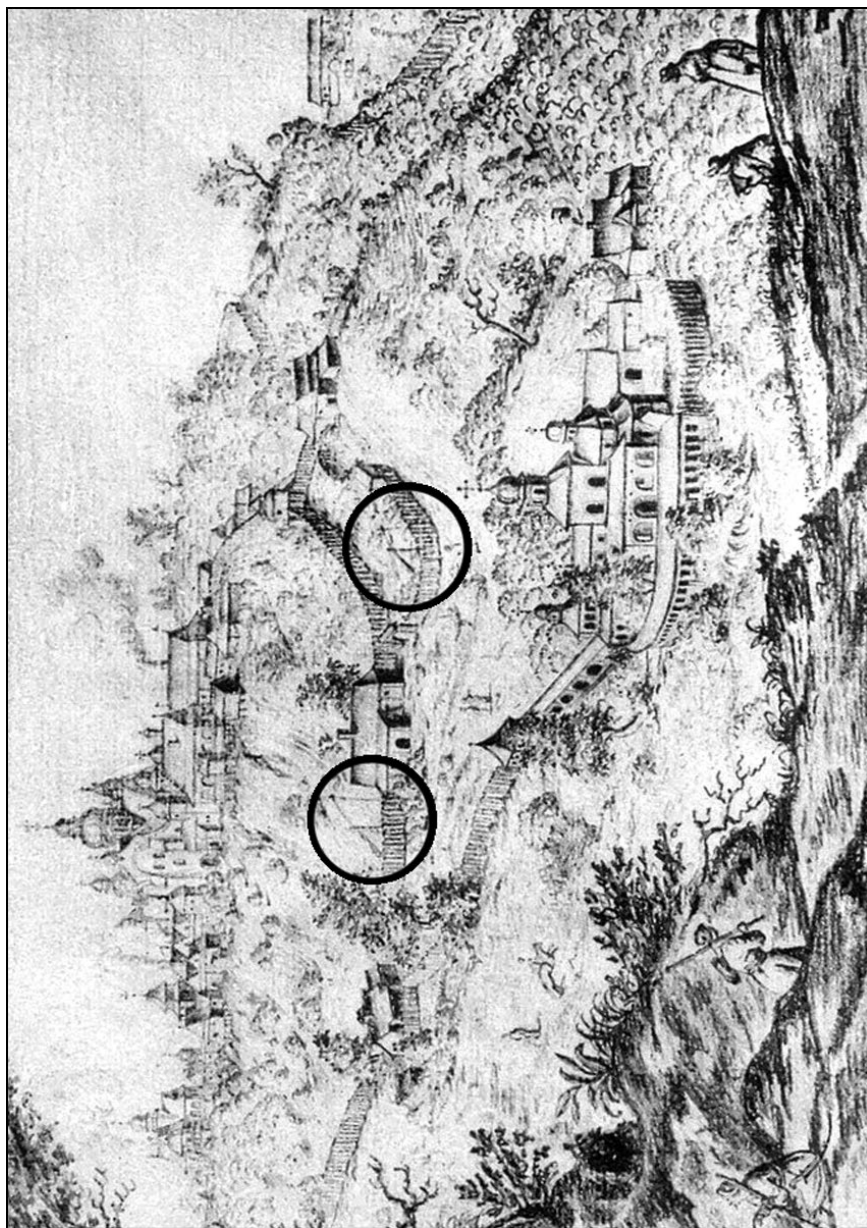

Рис. 15. Колодязі №№ 112, 114 на малюнку Печерського монастиря 1651 р. Вестерфельда.
Джерело: Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи) К., 1982

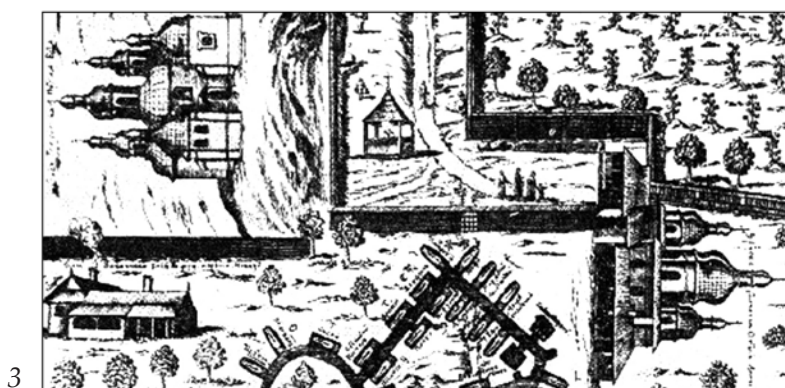

Рис. 16. Колодязі біля Ближніх (1, 2) і Дальніх (3) печер на планах з Патерика видань 1661 (1) та 1703 (2, 3) рр.:
 1 – № 115, 2 – №№ 115–117, 3 – № 121. Джерело: Київ.
 Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи) К., 1982